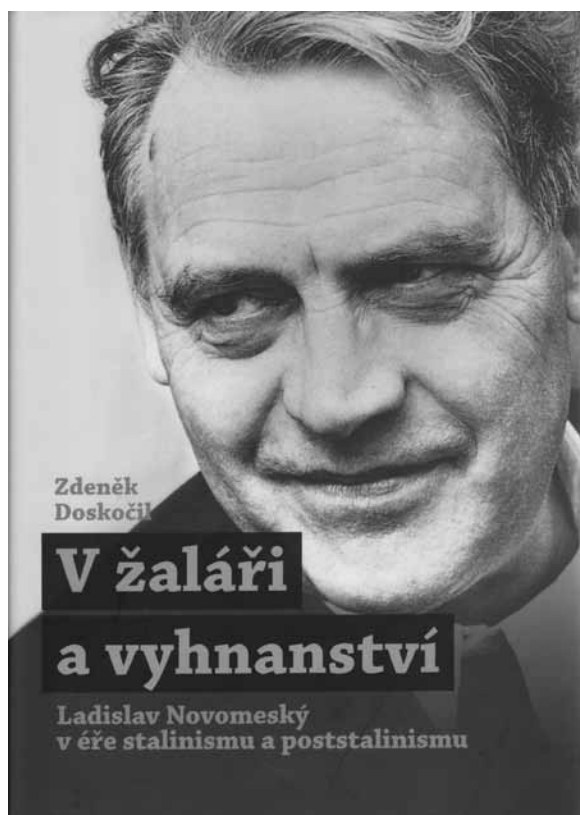




Třikrát o jedné knize

kontrasty – kontexty – konfrontace



DOSKOČIL, Zdeněk:

*V žaláři a vyhnanství: Ladislav Novomeský
v éře stalinismu a poststalinismu.*

Praha, Nakladatelství Lidové noviny –
Historický ústav AV ČR, v. v. i., 2020, 484 strany,
ISBN 978-80-7422-774-5 a 978-80-7286-337-2.

Elegantne zvládnutá biografia

Adam Hudek

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Po Gustávovi Husákovi sa svojej biografie dočkal aj druhý významný slovenský národný komunista, Ladislav Novomeský.¹ Pozornosť si určite zaslúži. Na dôvodoch, prečo životný príbeh tohto významného (česko)slovenského intelektuála, básnika, novinára a nie príliš schopného politika priťahuje záujem historikov, nie je nič prekvapujúce. Kopíruje totiž takmer všetky zásadné zvraty, ktorými československé komunistické hnutie prechádzalo od svojho vzniku až po začiatok normalizácie. V mnohých z týchto kľúčových udalostí hral Novomeský, či už dobrovoľne alebo nie, dôležitú úlohu. Zdeněk Doskočil sa v knihe *V žalári a vyhnanství* venuje najtragickejšiemu obdobiu jeho života, o ktorom samotný básnik takmer vôbec nehovoril ani nepísal.

Monografiu tvorí päť rozsiahlych kapitol, ktoré v chronologickom slede mapujú život Ladislava Novomeského (1904–1976). V zhode s názvom knihy je najpodrobnejšie spracované obdobie od konca štyridsiatych do prvej polovice šesťdesiatych rokov. Popis Novomeského aktivít pred a po týchto rokoch je stručnejší. Prológ k jadrú knihy tvorí obdobie prvej republiky, druhej svetovej vojny a rokov 1945 až 1948. Autor tu ukazuje, ako sa v priebehu dvadsiatych a tridsiatych rokov Novomeský stal oslavovaným básnikom a rešpektovaným ľavicovým intelektuálom, ktorý veľmi rýchlo prerástol pomerne provinčné slovenské pomery. Ako vášnivý obhajca umeleckej a novinárskej slobody sa však zároveň stal „poslušným straníkom, ktorý vždy disciplinovaně hájil všetky proměny strategie a taktiky mezinárodního komunistického hnutí“ (s. 24). Výsledkom bol postupný vznik ťažkých morálnych dilem, ktoré vzišli z príslušnosti k pluralitnému prostrediu pražskej avantgardy a zároveň k čoraz rigidnejšiemu svetu komunistickej strany.

Kľúčovým faktorom politického formovania Ladislava Novomeského bolo jeho dlhodobé priateľstvo s Klementom Gottwaldom, ktoré prerástlo do nekritického obdivu a bezvýhradnej podpory boľševizácie strany po roku 1929. K tomu sa pripojilo aj čoraz nástočivejšie vnímanie problému česko-slovenských vzťahov a pocit, že nielen medzivojnové vládnuce elity, ale aj predstavitelia Komunistickej strany Československa „slovenskú otázku“ ignorujú.

¹ Srv. MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017.

Z hľadiska hlbšej analýzy Novomeského názorového vývoja by však bolo užitočné venovať priestor otázke, ako a prečo sa vlastne z národne indiferentného kozmopolitu a čechoslovakistu stal na začiatku tridsiatych rokov rázny zástanca „spravodlivého riešenia česko-slovenskej otázky“. Tak isto by bolo zaujímavé sledovať, či ostalo niečo z Novomeského presvedčenia z dvadsiatych rokov, keď hlásal, že jedinou možnosťou, ako prekonať existujúcu kultúrnu zaostalosť, je otvoriť Slovensko českému, maďarskému a židovskému progresívnemu mysleniu.

Stručný popis rokov druhej svetovej vojny a tretej republiky ukazuje Novomeského ako politika a straníckeho funkcionára s výrazným vplyvom na rozvoj slovenského povojnového školstva a kultúry. Novomeský podľa autora svoje „funkcionárčenie“ považoval za nutné zlo a službu národu. Neuvedomil si, že sa presunul z okrajovej pozície straníckeho intelektuála priamo do centra tvrdých vnútrostraníckych bojov, na ktoré nebol vôbec pripravený. Kniha opisuje Novomeského ako človeka s výrazne naivnými predstavami o fungovaní KSČ, ktorý po krátkom období na politickom výslní doplatil na krutú zrážku s realitou stalinistického režimu.

O tom, ako ho psychicky a fyzicky zomlel boj proti „vnútorným nepriateľom“ kombinovaný s mocenským konfliktom v KSČ, pojednáva hlavná časť Doskočilovej monografie. Kľúčové kapitoly sú napísané aj spracované výborne. Autor venoval tejto časti Novomeského života detailnú pozornosť. Prečítal a preskúmal všetky dostupné relevantné zdroje, o čom svedčí aj rozsiahly poznámkový aparát a zoznam archívnych prameňov, dobových periodík a literatúry. Čo je ešte dôležitejšie, kniha podáva fundovaný opis vzniku „buržoázno-nacionalistickej úchyľky“, prípravy, priebehu a výsledku procesu s „buržoáznymi nacionalistami“. Doteraz bola v tomto kontexte pozornosť venovaná hlavne Gustávovi Husákovi a príbehu o jeho nezlomnosti. Presunutie dôrazu na zdanlivo „vedľajšiu“ postavu Ladislava Novomeského však prinieslo dôležitú zmenu perspektívy.

Novomeského poddajnosť totiž predstavuje oveľa typickejší prípad správania sa obetí politických procesov ako Husákova „tvrdohlavosť“. Autor tak mohol ukázať, ako efektívna bola kombinácia psychického a fyzického násillia spojená s neustálym prízvukovaním, že obvinený svojím priznaním prináša obeť v prospech strany a komunistického hnutia. Práve tento apel vyšetrovateľov, ale aj vedúcich predstaviteľov KSČ, sa ukázal u Novomeského ako veľmi úspešný. Na druhej strane jeho prípad ilustruje, ako veľmi si boli podobné takmer všetky komunistické politické procesy. Pri čítaní opisu obvinení, kampaní, výsluchov, výpovedí pred súdom, ako aj pri spätnom vysvetľovaní dôvodov svojho správania, sa nemožno ubrániť pocitu, že osud a konanie Ladislava Novomeského sa len minimálne líšili od desiatok ďalších zdokumentovaných obetí politických procesov. Z toho však samozrejme nemožno viniť autora knihy.

Naopak, je len jeho zásluhou, že vôbec vieme, ako Novomeský prežíval svoje zatknutie, uväznenie a aj prepustenie. Na rozdiel od väčšiny komunistov s podobným osudom, inak mimoriadne publikačne aktívny slovenský básnik o svojich traumatických zážitkoch nikdy nepísal a ani nehovoril. Autor musel túto kapitolu jeho života osvetliť na základe množstva rôznorodých archívnych prameňov. Napriek tomu je občas nútený priznať, že jednoducho nie je možné zistiť, ako Novomeský vnímal niektoré kľúčové udalosti svojho života. V týchto prípadoch Zdeněk Doskočil využil viaceré Novomeského verše, v ktorých sa básnik snažil „vypísať“ zo svojich zážitkov.

Analýza zatknutia, súdu a odsúdenia významného umelca má z historiografického hľadiska ešte jednu mimoriadnu výhodu – na túto udalosť zareagovalo množstvo predstaviteľov intelektuálnych a umeleckých elít. Prípád Novomeského autorovi umožnil podať plastickú skicu konania tejto skupiny počas obdobia stalinizmu. Rozhodne to nie je lichotivý obraz. Ponúka takmer výlučne príklady strachu, ideologickej zaslepenosti, oportunizmu, ale aj dobrovoľnej nadpráce v očierňovaní dovtedy oslavovaného básnika. Autor pritom dokladuje, že Novomeského kolegovia si od začiatku dobre uvedomovali, že obvinenia proti nemu sú vyfabrikované. V ďalších kapitolách potom kniha na príklade reakcií na Novomeského prepustenie a následné rehabilitovanie opisuje, ako sa (najmä) slovenské intelektuálne elity vyrovnávali so svojimi aktivitami z prvej polovice päťdesiatych rokov. Ukazuje sa, že zatiaľ čo Novomeský trpel pocitom morálneho dlhu voči Husákovi, slovenskí literáti trpeli podobnou skupinovou traumou v súvislosti s Novomeským. Počas druhej polovice šesťdesiatych rokov to potom na Slovensku viedlo k príliš nekritickým postojom voči názorom a aktivitám oboch „martýrov“ boja proti „buržoáznemu nacionalizmu“.

Žáner biografie prirodzene nabáda k pokusom o vciťovanie do opisovanej postavy, ako aj k snahe o psychologizáciu. Absencia zaznamenaných spomienok danej osobnosti tieto sklony ešte posilňuje. Autor knihy však podobné tendencie udržal v rozumných a užitočných medziach. Svoj prístup sympaticky popisuje ako veľkorysý, súcitiaci a pochybujúci – ako „přístup, který na problematická místa našich dějin nenahlíží pouze zúženým a myšlenkově pohodlným prizmatem apriorního a aposteriorního odsudku; přístup, současně nerezignující na kritický úsudek a nesklouzávající k apologetice či morálnímu relativismu“ (s. 17). Toto predsavzatie sa Zdeněkovi Doskočilovi podarilo splniť. Veľmi presne a jasne popisuje základné aspekty Novomeského myšlienkového vývoja, respektíve prejavov jeho myšlienkovvej stagnácie, pretože ako sa ukazuje, viaceré jeho ideologické mantinely ostali nezmenené od tridsiatych rokov. Jeho práca vytvára dostatočne kritický, fundovaný psychologický obraz Ladislava Novomeského, pričom autor monografie sa rozhodne nebráni úlohe hodnotiaceho autorského subjektu.

Doskočil vníma objekt svojho výskumu ako človeka, ktorého životné osudy do značnej miery určovala dilema medzi bezvýhradnou službou myšlienke komunizmu a hlasom vlastného svedomia, pričom stranícka disciplína u neho v konečnom dôsledku vždy zvíťazila. Je príznačné, ako často sa v knihe v súvislosti s jeho politickou činnosťou vyskytuje slovné spojenie „podvolil sa“. Text navyše potvrdzuje a na rôznych príkladoch ilustruje dojem neobyčajnej politickej naivity, na ktorú v súvislosti s básnikovou politickou kariérou poukazovali už jeho súčasníci.

So Zdeňkom Doskočilom by sa dalo diskutovať, či pri štúdiu formujúcich aspektov skúmanej osobnosti nemal dostať väčší priestor jeho slovenský nacionalizmus. Novomeský patrili totiž medzi komunistických intelektuálov, pre ktorých národná otázka predstavovala základnú podmienku ich vlastnej sebaidentifikácie. Je totiž špecifikom procesu proti takzvaným buržoáznym nacionalistom, že ich obvinenia spočívali na reálnych základoch. Novomeský (spolu s Gustávom Husákom a Danielom Okálím) objektívne boli slovenskí nacionalisti (obžaloba mala pravdu aj v tom, že „neštudovali marx-leninskú teóriu“). Zaujímavý by bol aj rozbor Novomeského postoja k predstavám o sovietskom Slovensku, ktoré boli medzi slovenskými komunistami, vrátane Husáka, populárne v prvých rokoch druhej svetovej vojny.

Niekedy sa zdá, že autor k Novomeskému zaujíma príliš zhovievavý postoj. To, že ostal verný myšlienke komunizmu v podobe humanistického ideálu, nie je samo o sebe odsúdeniahodné. Novomeský však v mene svojej predstavy akceptoval a ospravedlňoval veľké a očividné zločiny. Myslel na dobro efemérneho ľudu a pritom ignoroval utrpenie jednotlivcov, a to mu už vytýkať možno a asi aj treba. Najmä ak existuje dostatočné množstvo prípadov významných intelektuálov, ktorí podobné dilemy riešili iným spôsobom a „nepodvolili sa“.

Posledná výčitka smeruje k tomu, že podobne ako v ďalších prácach venovaných boju proti „buržoáznemu nacionalizmu“ v Československu aj v tomto prípade trochu chýba český kontext. Nezodpovedanou otázkou tak ostáva, ako česká intelektuálna a umelecká obec vnímala Novomeského obvinenie a odsúdenie. Veď slovenský básnik bol integrálnou súčasťou pražskej avantgardnej scény rovnako ako tej bratislavskej.

Tieto kritické postrehy však nijako nespochybňujú mimoriadne vedecké kvality recenzovanej knihy. Zdeňkovi Doskočilovi sa podarilo vytvoriť fundovaný, vyvážený a čitateľsky príťažlivý obraz jedného z najvýznamnejších a najvplyvnejších (česko)slovenských komunistických intelektuálov. Jeho interpretácia Novomeského osudov v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch je z faktografickej aj analytickej stránky na vynikajúcej úrovni. Kniha *V žalári a vyhnanství* sa tak radí k najlepším biografickým prácam, ktoré česká (a slovenská) historiografia za posledné roky vyprodukovala. Rovnako významný je aj vklad knihy k poznaniu českých a slovenských povojnových dejín. Ponúka totiž analýzu postavenia

a úloh komunistických intelektuálov v československom komunistickom projekte a zároveň je aj doteraz najlepším a najucelenejším výkladom fenoménu „buržoázneho nacionalizmu“ v Československu. Pokiaľ v prípade životopisu Gustáva Husáka od Michala Macháčka jeden z recenzentov oprávnene konštatoval, že „Husák přemohl svého životopisce“,² Zdeněk Doskočil Novomeského zvládol s bravúrou a dávkou jazykovej elegancie, ktorú bude vedieť oceniť odborník aj laik.

Abstract

Zdeněk Doskočil's biography, V žaláři a vyhnanství: Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu [In Prison and Exile: Ladislav Novomeský in the Era of Stalinism and Post-Stalinism], presents the fate of the Slovak and Czechoslovak poet, journalist and politician Ladislav Novomeský (1904–1976). In interwar Prague, Novomeský was involved in the activities of the Slovak left-wing cultural group DAV. During the Second World War he became a member of the illegal leadership of the Slovak Communist Party and after the war he was a deputy of the National Assembly and, as Commissioner (povereník) of Education and Enlightenment, also a member of the Slovak government. In 1951 he was arrested and, in 1954, in a political trial together with Gustáv Husák (1913–1991) and other so-called Slovak bourgeois nationalists, he was sentenced to ten years in prison. Having been released a year later, however, he returned to public life and eventually to high political office during the 1960s.

In the reviewer's opinion, in the key chapters that deal with Novomeský's imprisonment and his journey towards political rehabilitation, Doskočil succeeds, using all the relevant sources, to create a well-informed, balanced, empathetic and readable picture of one of the most important (Czecho-) Slovak communist intellectuals. He thoroughly analyses the preparation and course of the "bourgeois nationalists" trial and describes the reactions of the Slovak intellectual milieu. Doskočil's book thus ranks among the best biographical works that Czech (and Slovak) historiography has produced in recent years.

Keywords / Klúčové slová:

Ladislav Novomeský; Slovakia; Czechoslovakia; communist movement; Slovak intellectuals; political trials; political rehabilitations; "bourgeois nationalism" Ladislav Novomeský; Slovensko; Československo; komunistické hnutie; slovenskí intelektuáli; politické procesy; politické rehabilitácie; „buržoázny nacionalizmus“

² SOMMER, Vítězslav: Husák, Jirous a síla historických mýtů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 27, č. 2 (2020), s. 337–348, cit. s. 347.

Český historik o osudu slovenského intelektuála v meandroch dvadsiateho storočia

Elena Londáková

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Biografická literatúra má v historiografii svoje dôležité miesto. Pokiaľ nie je len viac či menej podrobným súhrnom faktografických informácií, môže kvalitné životopisné dielo vďaka širokému kontextu a hĺbkovej analýze prostredníctvom osudov jednotlivca významne priblížiť a lepšie pochopiť pozadie „dejinných udalostí“, doplniť obraz historickej doby o zaujímavé politické zákulisie a vzťahy, ako aj o odkryté motívy konania a rozhodnutí aktérov, nahliadnuť do bežného života a myslenia súputníkov, postihnúť hlbšie kultúru, zvyky a rituály, vykresliť autentickú dobovú atmosféru.

Prirodzene to platí tiež pre obdobie komunistického režimu, aj keď sa jeho výskumu ani po tridsiatich rokoch od jeho pádu nevyhýbajú stereotypy, nové dezinterpretácie, jednostranný a povrchný prístup. Historici a historičky najnovších dejín ešte i v súčasnosti čelia podozreniam, že vtedajší režim už len tým, že o ňom píše, vlastne propagujú. Možno to bol jeden z dôvodov, ktoré v začiatkoch slobodného bádania viedli k opačnej krajnosti, totiž k tak usilovnému „búraniam mýtov“ o najnovších dejinách, že niekedy bola výsledkom tak jednostranne negatívistická interpretácia minulého obdobia, ako by sa len naruby prevrátili kritériá vyžadované predtým komunistickými ideológmi. Bez vlastného solídneho výskumu a dôkladného poznania pramennej základne, bez ohľadu na širšie kontexty a rozmanitosť existujúcej literatúry, bez vedeckej pokory sa tak neraz robili povrchné závery. Ešte po rokoch možností slobodného bádania sa dokonca kde-tu vracia (charakteristicky komunistická) schéma interpretácie dejín, kedy sa v mene vopred určeného cieľa prispôbia selektívne vybraté argumenty. Áno, história očividne bola a je aj politickou vedou, ale ak má vôbec zostať vedou, je povinná usilovať sa, aby bola predovšetkým pravdivou a objektívnou.

Popísať rozsiahlu komunistickú éru nie je možné bez objektívneho obrazu súdobých elít a komunistickej strany ako jej politického hegemonu. Naopak, dôkladné zmapovanie jej cesty k moci, mechanizmov a kríz vládnutia, stratégií a rozhodnutí, ktoré ju priviedli na vrchol a k pádu, ako aj osudov, motívov a súvislostí konania ľudí, ktorí strane – mnohí vo viere v „lepšie zajtrašky“ – vložili do rúk

svoje životy, môže byť v perspektíve tým, čím história oddávna má byť – poučením, možno varovaním, určite však prínosným poznaním.

Obsiahla, takmer päťstostranová monografia známeho českého historika Zdeňka Doskočila, ktorá sa venuje búrlivému osudu česko-slovenského medzi-vojnového ľavicového intelektuála, básnika, novinára a povojnového politika Ladislava Novomeského (1904–1976), k dielam s touto najvyššou ambíciou nesporne patrí. Autor svoj text rozdelil prehľadne do piatich chronologicko-tematických kapitol, v ktorých sa venuje kľúčovým etapám Novomeského životnej cesty od rannej mladosti do prvej polovice šesťdesiatych rokov, kedy sa po svojej politickej rehabilitácii opäť vrátil do verejného života.¹

V kapitole „Básnik, novinár, komunista, odbojár“ sa autor na osemnástich stranách venuje začiatkom i neskorším peripetiám Novomeského kariéry. Uvádza do jeho rodinných pomerov a prostredia, v ktorom sa roku 1904 v Budapešti narodil a ktoré ho v mladosti až do pätnástich rokov formovalo. Sprevádza jeho návratom na Slovensko, ďalšími rokmi štúdia, prvými profesijnými a novinárskymi skúsenosťami, cestou k politickej angažovanosti. Zachytáva zrod básnika, novinára a ľavicového intelektuála, jeho účasť v umeleckom združení DAV, vstup do komunistickej strany a napokon aj do politiky. Ten vyvrcholil po vojne jeho pôsobením na poste poverenika školstva a osvety, ktoré autor v krátkosti opisuje až po jeho (neúspešnú) snahu z funkcie odstúpiť.

Napriek stručnému rozsahu tu nejde len o biografický súhrn viac či menej známych faktov. Doskočil pozornejšiemu čitateľovi, akoby mimochodom, *ponúka odpovede* dôležité pre hlbšie poznanie Novomeského osobnosti, a tým aj pravdepodobných zdrojov jeho motivácií a rozhodnutí. Napríklad na otázku, čo doviedlo syna majiteľa krajčírskych dielne, mladého absolventa budapeštianskeho kráľovského gymnázia k tak silnému celoživotnému komunistickému presvedčeniu, že mu ho nezobrala ani zrada vlastnej strany, ani to, čo sa z nej na ceste k moci stalo. Bol to, paradoxne, aj dôsledok vplyvu jeho luteránskej matky, ktorá svoje dve deti vychovávala ku kresťanským morálnym hodnotám: k zmyslu pre spravodlivosť, k pokore a k empatii k chudobným a bezbranným. Ďalšia podstatná otázka znie, prečo sa rodený Budapešťan na maďarskom gymnáziu hlásil k slovenskej národnosti a ako si vybudoval silné väzby k Slovensku (neskôr tak ostrakizovanému „nacionalizmu“). Dozvieme sa, že to nebolo len cez presvedčenie rodičov, ale aj vďaka spojeniu s rodinou na Slovensku, kde mladý Novomeský trávil všetky prázdniny a cítil sa tam skutočne „doma“.

¹ Pre stručný biografický prehľad pozri DRUG, Štefan: Životopisná skratka. In: PEKNÍK, Miroslav – PETROVIČOVÁ, Eleonóra (eds.): *Laco Novomeský: Kultúrny politik, politik v kultúre*. Bratislava, Veda 2006, s. 18–24.

Zdeněk Doskočil ukazuje jeho dvojdomost, zlučující v sebe blízkost k vidieckemu prostrediu a zároveň naturel milovníka mesta, mestského života a kultúry; lokálpatriotizmus v zdanlivom protiklade k vášnivej túžbe poznávať šíry, vzdialený svet so všetkými jeho farbami. Tieto základné motívy sa pretavili do poézie Novomeského ako veľkého básnika, jedného z najtalentovanejších v medzivojnovom Slovensku. Podobný zmysel pre postihnutie protikladov ostatne prejavuje autor, keď opisuje premeny jeho vzťahu k strane: od medzivojnového „aktivistu“, novinára a zanieteného ľavicového intelektuála, presvedčeného o opodstatnenosti komunistickej vízie sociálneho dobra a spravodlivosti, cez politika, ktorý sa ich domnieval uskutočňovať, po vážna zo strany exkomunikovaného a napokon človeka usilujúceho znova o návrat do jej lona. Viacero podôb Novomeského komunistickej identity predstavuje autor už v úvodnej kapitole. Najskôr máme pred sebou „salónneho“ komunistu, ktorý ale preukázal politický talent, keď vďaka svojim kontaktom a schopnosti vyjednávať zohral spolu s Gustávom Husákom a Karolom Šmidkem za komunistov kľúčovú úlohu koncom roka 1943 pri uzavretí Vianočnej dohody, na základe ktorej vznikla na Slovensku spoločná protifašistická reprezentácia s demokratickými silami. Nasleduje váhavá, oneskorená a relatívne krátka kariéra Novomeského ako odbojára v Slovenskom národnom povstaní, ktorá sa končí odchodom do Moskvy. Po oslobodení Československa plnohodnotne prijíma roľu politika a nastupuje do funkcie povereníka školstva a osvety, v ktorej dostal príležitosť podieľať sa na uskutočnení komunistickej predstavy o budúcnosti slovenského školstva a kultúry.

Zdeněk Doskočil fakty a udalosti zároveň *komentuje* a *konfrontuje* ich s rôznymi interpretáciami, niekedy aj dezinterpretáciami. *Polemizuje* pritom s názormi, ktoré úlohu povereníka Novomeského vo vytváraní, respektíve deformovaní povojnovej kultúry „preceňujú“, pasujúc ho za hlavného ideológa komunistickej kultúrnej politiky na Slovensku, zodpovedného za jej ideologické zotročenie. Nemožno nesúhlasiť s argumentom, že povereník bol exekutívnou funkciou druhého rangu, tvoril nižší článok politickej subordinácie a podliehal nadriadenému ministrovi v Prahe, ako politický nominant plnil predstavy svojej strany (teda Komunistickej strany Slovenska) a jeho rozhodnutia boli autonómne iba po istú, v centrálnom aparáte akceptovanú hranicu. Nebol teda „pánom“ ani „vládcom“ slovenskej kultúry. Na poste povereníka prenášal do praxe rozhodnutia komunistického vedenia a fakt, že sa snažil z funkcie po necelom roku odstúpiť s odôvodnením, že chce mať viac času na literárnu prácu, napovedá, že nešlo len o „manažérsku“ záťaž, ktorú zle niesol, ale nepochybne aj o komplikovanú dobu, spojenú s očistou spoločnosti, politickými previerkami, zápasom s cirkvou o zachovanie jej postavenia v školstve a ďalšie nepopulárne rozhodnutia, ktoré poverenictvo v tom čase riešilo. Ich veľkú časť si zobral na plecia jeho zástupca Ondrej Pavlík, ktorý za to čelil veľkému tlaku a kritike a napokon musel z funkcie odísť. Možno by túto

kapitolu vhodne doplnili aspoň kontúry kultúrneho programu, ktorý poverenictvo pod Novomeského vedením presadzovalo, jeho – pre Slovensko tak dôležitá a zároveň kontroverzná – vízia rozvoja vzdelávania, ako aj načrtnutie kultúrnych pomerov na povojnovom Slovensku, ktoré nereprezentovali len komunistickí intelektuáli, a tvorby, ktorá tu po vojne vznikala.

Obsah druhej, podstatne rozsiahlejšej kapitoly je zrejmý z jej jednoznačného názvu: „Buržoazní nacionalista“. Na takmer 85 stranách sa tu autor venuje najtristnejšiemu a zároveň dlho najviac tabuizovanému obdobiu vlády Komunistickej strany Československa, ktorá začala na prahu päťdesiatych rokov minulého storočia „boj s vnútorným nepriateľom“ vo vlastných radoch. Tieto roky charakterizujú vykonštruované obvinenia, zatýkanie, bezprávie, verejné kampane a dehonestácie, rozsudky na základe zinscenovaných procesov, ktoré mnohých pripravili o slobodu, o česť, o rodiny, o majetok, a niektorých aj o život.

Zdeněk Doskočil tu s dôkladnosťou jemu vlastnou vysvetľuje relevantné objektívne (politické) okolnosti a Novomeského subjektívne (osobné) „predpoklady“, ktoré z neho napriek kompromisom urobili terč a jednu z najznámejších postáv kampane proti takzvanému slovenskému buržoáznemu nacionalizmu. Erudovane sprevádza čitateľa povojnovým medzinárodným komunistickým i československým vnútrostraníckym vývojom, ktorý doviedol KSS do podriadenej pozície v rámci KSČ, čím stratila možnosť presadiť samostatnejšiu „národnú“ politiku, zakotvenú v Košickom vládnom programe. Konkrétne tento vývoj vyústil do zápasu profilovej povstaleckej garnitúry slovenských komunistov (trojice z Vianočnej dohody, teda Husáka, Novomeského a Šmidkeho) s funkcionármi lojálnymi pražskému vedeniu strany, akými boli Viliam Široký, či Július Ďuriš.

V podrobnom súhrne mnohých faktov a okolností s nimi súvisiacich možno oceniť snahu autora interpretovať tieto citlivé udalosti *vecne a objektívne*, nepodliehať najrôznejším konštruktom a účelovým dezinterpretáciám, či dokonca selektívnemu výberu argumentov a faktov, ktoré sa za mnohé roky na túto tému „nabalili“. Doskočil stručne analyzuje genézu a miesto „národnostnej“ otázky v robotníckom hnutí a v internacionálne orientovanej komunistickej strane, ktorá ju používala politicky účelovo, zatiaľ čo v skutočnosti považovala túto otázku za irelevantnú a za jeden z buržoázných prežitkov. Podrobne opisuje vznik a vývoj konštruktu „buržoázneho“ nacionalizmu i spôsob, ako sa implementoval do politik súdobých sovietskych satelitov a modifikoval podľa lokálnych potrieb a podmienok. Pokúša sa pritom objektivizovať príčiny, pre ktoré sa v Československu stali cieľom kampane výhradne slovenskí komunisti. Dôvody nenachádza len v anizotáciách dvoch konkurenčných skupín (povstaleckej a moskovsko-centrickej) rozdvojeného vedenia KSS a KSČ, kde bola čím viac zreteľnejšia snaha tých druhých eliminovať vedúce osobnosti SNP s ich zásluhami a prevziať plnú moc, ale aj v snahe KSČ udržať Slovensko, účelovo označené za „slabý článok“ spoločného

štátu, na uzde. Doskočil nezabudol ani na alibistické motívy českých funkcionárov, ktorí sa sústredením pozornosti na „triedneho nepriateľa“ na Slovensku usilovali predísť tomu, aby podozrenie z nejakej ideologickej úchyľky padlo na nich v tejto nebezpečnej a nepredvídateľnej dobe.

Hlbšie dôvody kampane proti „buržoáznym nacionalistom“ by pomohol osvetliť, okrem zahraničnopolitického kontextu, aj exkurz do vnútorného vývoja česko-slovenských vzťahov v spoločnom štáte.² Ozrejmiť by sa tak, kde pramenil pejoratívny postoj, obavy a nedôvera českých politických elít a následne i českej spoločnosti voči Slovensku (veď tento stereotyp bol tak silný, že prežíval až do konca Československa). Z týchto postojov a pocitov vychádzala aj snaha za každú cenu a všetkými dostupnými prostriedkami udržať jednotu a s ňou celistvosť spoločného štátu a v jej mene eliminovať akékoľvek kompetenčné ambície jeho východnej „oblasti“, *a priori* považované za potenciálne zárodky separatizmu. Autor monografie poukazuje na subordináciu Novomeského voči vedeniu strany pri kľúčových povojnových rokovaníach a rozhodnutiach v štátoprávných otázkach, ktoré sa tak dostali do rozporu s jeho vlastnými zásadnými postojmi, pretože ich podriadil aktuálnym potrebám strany.

Možno však do istej miery polemizovať s Doskočilovým názorom, že povstalecké vedenie bolo na konci vojny a krátko po nej v dôsledku „prehrateho“ povstania oslabené, a malo preto nevýhodnú vyjednávaciu pozíciu. Čiastočne mu protirečí aj sám autor, keď konštatuje, že sa tomuto vedeniu podarilo dostať do Kosičského vládneho programu významnú zásadu konfigurovania spoločného štátu na princípe „rovného s rovným“. Bolo tak silným protivníkom tých členov vedenia KSS, ktorí mali voči nemu „povstalecký“ komplex, a preto sa usilovali jeho autoritu získanú za povstania za každú cenu eliminovať. Je tiež zrejmé, že práve zástoj komunistov v protifašistickom odboji a najmä v povstaní priniesol slovenským komunistom, oproti predvojnovému stavu, nezanedbateľný nárast voličských hlasov, aj keď nedosiahli ani polovicu voličského výsledku Demokratickej strany.

Na druhej strane, autor objektívne a bez príkras dokumentuje Novomeského ambivalentný postoj k politike, keď v rôznych etapách svojho politického pôsobenia prejavoval nedostatok politickej predvídavosti, mal laxný vzťah k moci, ktorý je hlavným motorom úspešného politika, v politike sa pohyboval bez väčšieho záujmu o pochopenie jej zložitých pravidiel a zákutí, chýbalo mu skutočné a hlboké zanieťenie, ktoré politická kariéra vyžaduje, pretože politiku *a priori* vnímal ako dočasný stav, nevyhnutnú krátkodobú obeť básnika, intelektuála – strane a národu. V tom bol priamym protikladom svojho ambiciózneho súputníka Gustáva

² K tomu pozri RYCHLÍK, Jan: Možnosti řešení česko-slovenského vztahu 1945–1948. In: BARNOVSKÝ, Michal (ed.): *Od diktatury k diktatúre: Slovensko v rokoch 1948–1953. Zborník materiálov z vedeckej konferencie v Smoleniciach, 6.–8. decembra 1994*. Bratislava, Veda 1995, s. 19–28.

Husáka, ktorý mal politiku „v krvi“ – bol jej ochotný venovať všetky svoje schopnosti, čas a energiu, obetovať priateľov i morálne hodnoty.

Zdeněk Doskočil sa podrobne venuje okolnostiam výberu aktérov kauzy „buržoázneho nacionalizmu“, ich zatknutiu a obvineniam, pripravám procesu, zhromažďovaniu „dôkazov“ a svedkov. Známe fakty dopĺňa mnohými novšími informáciami a zároveň pred zrakom čitateľa premieta komplexný obraz strašnej doby bezprávia a nespravodlivosti, ktorej protagonisti museli čeliť. Novomeský bol obviňovaný z ľudáctva a nacionalizmu, jeho kontakty na celé politické spektrum, ktoré počas vojny strane pomáhali, sa teraz účelovo obrátili proti nemu. Do kampane priložili „ruku k dielu“ aj jeho literárni súputníci, ktorí boli pobádaní stranou, aby prejavili lojalitu, iní sa mlčky prizerali.

Autor správne konštatuje, že kampaň s takým paralyzujúcim účinkom počítala; zastrašiť a umlčať tých, ktorí mali „národné“ požiadavky a vzpierali sa centralistickej politike komunistickej vlády, bolo jedným z jej hlavných cieľov. K jej „vedľajším“ dôsledkom možno pripísať skutočnosť, že nielen na roky vylúčila zo slovenského kultúrneho života jeho rešpektované osobnosti, z ktorých viacerých pripravila o najproduktívnejšie roky života, ale pôsobila deštruktívne aj na tých, ktorí sa zachránili, pretože sa nedokázali zmieriť s nepochopiteľnou stratou priateľov či sa vyrovnáť s vlastným zlyhaním. Na druhej strane, kampaň fatálne poškodila aj samotnú komunistickú stranu, ktorá sa tak pripravila o veľkú časť dôvery a prirodzenej autority, vážne naštábla spoločenský konsenzus s vyhlasovanou humanistickou politickou víziou a negatívne ovplyvnila citlivé česko-slovenské vzťahy – prirodzene, najmä na slovenskej strane.

Tretia kapitola „Vězeň“ dokumentuje osudy Ladislava Novomeského po zatknutí. Na 42 stranách prináša doslova súhrn všetkých dostupných informácií o postupe a priebehu jeho vyšetrovania, výsluchov a väzby. Autor sa však okrem tejto poctivej, podrobnej heuristiky pokúša priblížiť daný príbeh aj z druhej, osobnej a ľudskej strany, pochopiť psychiku väzneného – ako básnika, citlivého k vnemom z okolia, ako človeka, prežívajúceho pocit absolútnej bezmocnosti voči bezohľadnej sile, ktorá má bezbrehú vládu nad jeho životom. Človeka, ktorý sa – ako autor v predchádzajúcich kapitolách dokazuje – na praktickú politiku nikdy necítil a bol do nej natlačený viac okolnosťami a najmä stranou, a preto aj „trest“ za ňu mohol prežívať ako o to väčšiu anomáliu. Teraz sa ocitol v situácii, kedy mohol za ňu zaplatiť aj daň najvyššiu. Po poprave Vladimíra Clementisa padli hranice nemožného a stať sa mohlo úplne všetko.³

Práve táto kapitola vtíska biografii Novomeského hlbší ľudský rozmer. Zdeněk Doskočil si zaslúži oceniť za snahu priblížiť a pochopiť jeho konanie v extrémnej,

³ K procesu a vězeňské anabázi Gustáva Husáka viz mj. MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017, s. 239–316.

krízovej existenciálnej situácii, v ktorej sa zvykne ukázať sila slabého a slabosť silného, kedy ani najtvrdšie povahy nemôžu mať istotu, ako a či vôbec ju zvládnu. Väčšina sa poddala a ani náš básnik nepatril k tým jednotlivcom, ktorí dokázali takejto situácii čeliť a zvládnuť ju so ctou; napokon so všetkým, čo od neho žiadali, súhlasil a všetko podpísal. Gustáv Husák, ktorý dokázal mučeniu a dlhodobému sústredenému tlaku vzdorovať a vydržal až do konca, respektíve vždy vzápätí odvolal, k čomu ho predtým prinútili, a odmietol priznať vykonštruované obvinenia, bol možno najpovolanejší po rokoch sa k tomu vyjadriť. V jeho spomienkach, ktoré v deväťdesiatych rokoch publikoval historik Viliam Plevza, na to použil citát nemeckého ľavicového spisovateľa Ericha Kästnera: „Nikto nemôže zodpovedať otázku o statočnosti, pokiaľ sám nebol podrobený skúške.“⁴ Nemožno preto nesúhlasiť s autorovým názorom, že súčasný historik by sa mal – bez toho, aby musel rezignovať na morálne kritériá a princípy – vyhnúť ľahkým odsudkom správania ľudí v hraničnej situácii, v ktorej sa on len vďaka priaznivým okolnostiam nikdy neocitol.

Zdeněk Doskočil sa snaží obsiahnuť aj ďalšie morálne aspekty Novomeského situácie. O to prínosnejšia je úvaha, pertraktovaná už v minulosti a dnes opätovne v novom generačnom pohľade, nakoľko básnik naozaj poznal odvrátenú stranu komunistickej moci, ktorej veril a napriek všetkému jej slúžil? Nemohol predsa v tridsiatych rokoch nezaznamenať politické procesy a čistky, ktoré Stalin rozpútal v Sovietskom zväze. Napriek tomu, že stalinská propaganda usilovne presviedčala o opodstatnenej likvidácii údajných zradcov vo vlastných radoch a mnohí jej uverili, vznikali prirodzene pochybnosti aj medzi komunistami v západných krajinách. Intelektuáli vo vnútornom rozpore riešili dilemu, či stranu, ktorá sa v praktickej politike vzdala od ich predstáv, opustiť, alebo jej za cenu morálnych kompromisov v mene vyšších, paradoxne humánnych cieľov, ktoré sľubovala uskutočniť, zostať verný.

Autor pripomína váhavý postoj Ladislava Novomeského k strane, ktorý prejavil už krátko po vstupe do jej radov, keď v súkromnej korešpondencii z roku 1926 konštatoval animozitu a názorové tlaky prichádzajúce z jej tvrdého robotníckeho jadra a prorocky predpovedal konflikt, na ktorý doplatia – intelektuáli (s. 131). V jadre komunistickej strany skutočne roky prežívala apriorná „triedna“ nedôvera voči „kaviarenským inteligentom“, považovaným za príliš váhavých a názorovo labilných, diskutujúcim o veciach, ktoré treba jednoducho urobiť (napriek riziku negatívnych dôsledkov), a neschopným zastáť „čiernu“ mravčiu organizačnú prácu. Do istej miery mali pravdu, lebo intelekt zvyčajne prináša komplikovanejšie uvažovanie, širší pohľad na svet, predvídanie dôsledkov a tiež morálne dilemy.

⁴ PLEVZA, Viliam: *Vzostupy a pády: Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava, Tatrapress 1991, s. 71.

Istá rozpoltenosť symptomatická pre časť medzivojnových komunistických intelektuálov, s akou museli, chtiac či nechtiac, prijímať príkazy a konanie vedenia strany, sa u politicky kultivovanejšieho Novomeského prejavila po voľbách v roku 1946. V súboji s Demokratickou stranou museli obetovať niektoré etické zásady a legálne postupy na oltár „vyšších cieľov“, ktorým verili, a nesmeli protestovať proti použitiu prostriedkov politického boja na hranici regulérnosti, aby sa tak pomer síl zvrátil v prospech tých, ktorí na moc v posledných slobodných voľbách na Slovensku nedosiahli. Zatiaľ čo Gustáv Husák, Vladimír Clementis, Daniel Okáli či Ladislav Holdoš sa pustili do tejto práce s vervou, Novomeský sa už vtedy pokúšal vystúpiť z tohto rozbehnutého vlaku, keď opakovane žiadal vedenie strany, aby ho z funkcie povereníka, na ktorú podľa svojej mienky nemal zodpovedajúce organizačné schopnosti, uvoľnila (s. 38).

Zdeněk Doskočil v svojej biografii sprevádza Novomeského takmer „deň po dni“ po trnistej ceste z výslní na pranie. Z tribúny deviateho zjazdu slovenských komunistov v máji 1950 uznávaného básnika a predvojnového komunistu, patriaceho do váženej povstaleckej generácie, bez rešpektu kritizovalo a neomalene „stavalo do pozoru“ už nielen Širokého vedenie, ale aj agilní „diskutujúci“, ako napríklad radikálny košický vysokoškolák za „nedostatočnú demokratizáciu vysokých škôl“ (s. 79). Na obvinenia Novomeský reagoval ponížujúcou sebakritikou a zapretím svojho celoživotného národného presvedčenia. Spustila sa pre neho nepochopiteľná lavína aj osobnej nevraživosti v kontaktoch s vedením strany i s kolegami, s ktorými dovtedy z titulu funkcie povereníka úzko a na priateľskej báze spolupracoval. Tieto signály avizovali jeho politický pád. Po nútenej dovolenke sa mu ešte na krátky čas podarilo vďaka sebakritike „zachrániť“ prestupom do vedenia Slovenskej akadémie vied a umení (SAVU), ktorá nie posledný raz poskytla azyl politikom v nemilosti. Novomeský tam pôsobil od augusta 1950 do februára 1951; obmedzil verejné vystúpenia na nevyhnutné minimum, aktívne sa zapojil do práce a rovnako do riešenia problémov Matice slovenskej, ktorej bol jedným z podpredsedov, no svojmu osudu politického väzňa sa napokon nevyhol.

Je symptomatické, že po odchode Novomeského bola SAVU podrobená čistkám, ktoré mali eliminovať „nákazu“ spôsobenú prítomnosťou „buržoázneho nacionalistu“ a na ktoré doplatili najmä jej spoločenskovedné pracoviská. Dozeral na nich nechvalne známy vedúci kultúrno-propagačného oddelenia Ústredného výboru KSS Július Šefránek, ktorý vo svojom ťažení proti „slovenským buržoáznym nacionalistom“ pokračoval koncom marca 1951 na aktíve slovenských spisovateľov, kde nekompromisne odsúdil bývalých davistov a rozšíril kritiku aj na ďalších literátov a kritikov (Mikuláša Bakoša, Vladimíra Mináča, Michala Chorvátha, Alexandra Matušku, Dominika Tatarku). Obvinenia z buržoázneho nacionalizmu, kozmopolitizmu a podobných hriechov viacerých z nich stáli funkcie, ale rozbehnutý „stroj smrti“ sa náhle zastavil a na ich stíhanie v trestnoprávnej úrovni

napokon nedošlo. Na celoštátnej konferencii KSČ v decembri 1952 sa rozhodlo o zabrzení perzekúcií, ktorých narastajúca vlna hrozila nekontrolovaným „vyhladením“ slovenskej kultúrnej obce. Zlopoveštný aktív, ako ho svojho času nazval spisovateľ Ladislav Mňačko, demonštroval, nakoľko direktívne komunistické vedenie neváha zasahovať do oblasti umeleckej tvorby.

Vlna obmedzení zasiahla celú slovenskú kultúrnu sféru, tak ako spisovatelia, hudobníci a výtvarníci (Ladislav Guderna, Dezider Milly, Rudolf Pribiš a ďalší) museli vystúpiť so sebakritikou a ospravedlniť i zatratiť svoje staršie modernistické diela, nespĺňajúce súdobé kritériá socialistického realizmu. V tejto súvislosti by možno nebolo na škodu, keby autor publikácie venoval pozornosť a priestor aj priblíženiu kultúrneho *niveau* a súdobej umeleckej produkcie na Slovensku, čo by prispelo ku komplexnejšiemu obrazu a vnímaniu skúmanej doby, a s ňou aj Novomeského situácie.

Po zatknutí vo februári 1951 čakala Novomeského trojročná zaistovacia väzba, kým sa konal v apríli 1954 monstrproces so „slovenskými buržoáznymi nacionalistami“. Popri ostatných vysokých trestov bol odsúdený k desaťročnému žaláru (prokurátor žiadal trest ešte o šesť rokov dlhší). Od smrti obžalovaných zrejme zachránila Stalinova smrť v roku 1953 a nastupujúca zmena klímy v Sovietskom zväze. Novomeský, za ktorého intenzívne intervenovala jeho manželka a rodina, bol napokon krátko pred Vianocami v roku 1955 podmienene prepustený. Novomeského „prípád“ zrkadlí atmosféru doby, ktorú umeleckými prostriedkami mimoriadne plasticky vykreslil vynikajúci a dlhé roky trezorový film režiséra Karla Kachyňa a scenáristu Jana Procházku *Ucho* z roku 1970. Doskočilova biografia umožňuje sa do nej ponoriť prostredníctvom reálnych historických udalostí, pochopiť deprimujúci čas bezmocnosti a bezprávia, ponižovania ľudskej dôstojnosti, zbabelosti i hrdinstiev, lámania charaktarov a triumfujúceho, lebo všeobecného „démona súhlasu“ (povedané s Dominikom Tatarkom).

V nasledujúcej rozsiahlej kapitole „Vyhnanec“ – oddelenej od predošlej prílohou s povojnovými básnickými reflexiami Ladislava Novomeského a s veršami, ktoré mu venovali literárni priatelia – sa autor na deväťdesiatich stranách venuje o niečo menej turbulentnému úseku Novomeského života, ktorý sa odvíjal od jeho predčasného podmienene prepustenia. Mal nariadené zotrvať v Prahe (pobyt na Slovensku mu zakázali), kde dostal miesto v Pamätníku národného písomníctva. Ako Doskočil ukazuje, snažil sa tu byť svojou prácou prospešný, aj keď situácia, v ktorej sa ocitol, nebola normálna. Mal ciach odsúdenca a nebol slobodným, plnoprávnym občanom. Zranený a zlomený, vyhýbal sa stretnutiam s bývalými súputníkmi, jeho myseľ sa upínala na zmenu pomerov po Stalinovej smrti a rehabilitáciu – vlastnú aj ostatných obetí nezákonných procesov. Doskočil opísal túto etapu básnikovho života veľmi osobne, na základe spomienok Novomeského dcéry. Citlivo a s pochopením približuje jeho vyrovnávanie s psychickou a morálnou

traumou, ktorú prežil, postupný návrat „k sebe samému“. V kapitole sa dozvedáme o strastiach, ktoré neobišli jeho rodinu, o problémoch jedinej dcéry, ktorú kvôli „závadnému“ rodinnému zázemiu odmietli prijať na strednú školu.

Zaujímavá je tu pomerne podrobná analýza ideovej dráhy Ladislava Novomeského a jeho viery v komunizmus. Autor hľadá jej odôvodnenie a skúma zdroje, ktoré na básnika vplývali pri formovaní jeho svetonázoru, snaží sa rekonštruovať jeho transformáciu v priebehu päťdesiatych rokov, kedy Novomeský dospel k novej, akoby očistenej verzii „skutočného“ socializmu. Možno konštatovať, že Ladislav Novomeský napriek všetkému, čo zažil a čím prešiel on sám, jeho súputníci aj jeho vlastná rodina, vieru v systém, ktorý pomáhal budovať, nestratil. Zostal presvedčený, že jeho podstata, primárna idea a ciele sú správne a že všetky problémy treba v ich mene pretrpieť, vyriešiť a prekonať.

Časť kapitoly autor venuje postupnej zmene pomerov v českom a slovenskom politickom a kultúrnom živote, prvým signálom avizujúcim prehodnotenie stalinského obdobia, ktoré charakterizoval takzvaný kult osobnosti. Analyzuje okolnosti a priebeh legendarizovaného druhého zjazdu Zväzu československých spisovateľov v roku 1956, krízu režimu nasledujúcu po odhaleniach na dvadsiatom zjazde sovietskych komunistov a prebúdzanie občianskej spoločnosti, ktoré bolo síce pomerne radikálne, ale v zárodku potlačené a umlčané.

V podkapitole „V nouzi poznáš přátele“ sa stretávame s ľuďmi, s ktorými Novomeský počas svojho života v Prahe komunikoval. Viacerých mohol považovať za svojich dlhoročných priateľov (Stanislav Budín, Jaroslav Seifert, Adolf Hoffmeister, Marie Burianová), s inými sa stretával príležitostne (Vítězslav Nezval, Jiří Tufer, Václav Černý). Cestu si k nemu našli aj slovenskí spisovatelia, ako Štefan Žáry, Alexander Matuška či Pavol Horov, a postupne sa pridávali ďalší bratislavskí literáti: literárni historici Andrej Mráz a Karol Rosenbaum, básnici Pavel Bunčák a Ján Kostra, novinár Július Horváth a ďalší. Viacerí sa mu snažili po prepustení z väzenia finančne vypomôcť tým, že mu ponúkali na preklad texty z maďarčiny, ktoré Novomeský rád prijal, keďže financií rodina, ktorú živil, nemala nazvyš.

Doskočil nevynechal ani neustále sledovanie Novomeského Štátnou bezpečnosťou, odpočúvanie jeho bytu, agentov spomedzi spisovateľov, ktorí boli na neho nasadení a podávali (nielen) o ňom podrobné správy a informácie (autor z viacerých zmieňuje Mórica Mittelmana-Dedinského).

Posledná kapitola „Rehabilitovaný“ sa na 46 stranách zaoberá životom Novomeského v prvej polovici šesťdesiatych rokov, popisuje jeho postupný návrat do občianskeho i verejného života v kontexte politickej situácie na Slovensku, vykresľuje meandry a zdĺhavý proces politickej rehabilitácie, ktorý akceleroval po tom, čo Nikita Chruščov v Sovietskom zväze odštartoval prvú vlnu destalinizácie. Novomeský v roku 1962 začína znova publikovať, dostáva ponuku od 1. januára 1963 nastúpiť na miesto vedúceho oddelenia v Ústave slovenskej literatúry Slovenskej akadémie

vied, hľadá si v Bratislave byt, je mu vrátená členská legitimácia Zväzu slovenských spisovateľov; ale obvinení z nacionalistickej úchylky sa – v dôsledku ortodoxného postoja prezidenta a prvého tajomníka československých komunistov Antonína Novotného – ani on, ani Gustáv Husák nezbavili.

V tejto kapitole Doskočil nemohol nezmieniť prvé verejné vystúpenie Novomeského na konferencii Zväzu slovenských spisovateľov, na ktorej mu bolo vrátené členstvo a ponúknuté miesto vo výbore, rovnako ako aj jeho reč na následnom treťom zjazde Zväzu československých spisovateľov. Zaznamenáva novú energiu, s ktorou sa básnik zasadzoval za spravodlivosť a dôsledné rehabilitácie obetí kampane proti takzvanému buržoáznemu nacionalizmu. Obracia pozornosť k pamätnému prvému zjazdu slovenských novinárov, na ktorom zarezonovali najmä kritické vystúpenia Mieroslava Hysku a Romana Kaliského, a k záverom takzvanej barnabitskej komisie, ktoré predznamenalí dôslednú rehabilitáciu komunistických obetí z päťdesiatych rokov. Pokračujúce obštrukcie Novotného vedenia však naďalej bránili nastoleniu spravodlivosti a práve tie podľa Doskočila prispeli k tomu, prečo Novomeský odmietal ponúkané politické funkcie.

Príbeh Ladislava Novomeského sa v podaní Zdeňka Doskočila končí pred polovicou šesťdesiatych rokov. Jeho ďalšiu, záverečnú etapu čiastočne supluje pätnásťstranový epilóg. Hodnotu monografie zvyšujú reprodukovanie autentické rodinné spomienky a fotografie i básnická príloha, ktorá Ladislava Novomeského približuje ako umelca, tvorca a básnika európskeho formátu. Za úvahu by preto stálo pripojiť aspoň stručný výklad o básnickom vývoji Novomeského: venovať väčší priestor jeho zbierkam, ktoré vychádzali v popisovanom období, boli významnou súčasťou jeho života a nielen reflektujú básnikov bohatý duchovný svet, ale sú aj umeleckým svedectvom turbulentnej doby, v ktorej žil.

Jednotlivé kapitoly uvádzajú literárne motta, zväčša prevzaté z diel samotného Novomeského, ktoré svojim spôsobom vystihujú kľúčové ideí, evokujú atmosféru doby, ponúkajú posolstvá. V prvej kapitole tak autor cituje sentenciu Romaina Rollanda o večnosti a sile vôle, ktorej má človek zostať verný, v druhej slová o smútku a žiaľu, ktoré sú prirodzenou súčasťou života, a tak ďalej. Autor pracuje s bohatým poznámkovým aparátom, prednosťou je rozsiahly zoznam prameňov a literatúry, ďalej kniha obsahuje zoznam skratiek, zdroje fotografií a menný register.

Autor tejto rozsiahlej monografie sa hlási k zámeru zachytiť „legendu“ komplexne, v jej váženej, no i nedokonalaj a chybujúcej – lebo ľudskej – podstate. Ctí tak zásadu, že historik by sa nemal nechať strhnúť k jednostrannosti ani k zaujatosti. Horšie ako povrchnosť v úsudkoch je dodatočné „kádrowanie“ histórie. Stalo sa to aj Novomeskému, ktorý je v súčasnosti podrobovaný niekedy tak nekompromisnej kritike, že ho vracia späť na pomyselnú lavicu obžalovaných, aby opäť čelil starým obvineniam z nacionalizmu a podpory ľudáctva.

Monografia Zdeňka Doskočila *V žaláři a vyhnanství* nám dáva lekcii poctivej, fundamentálnej historickej práce, ktorá čerpá z bohatého archívneho výskumu, širokej pramennej základne a znalosti rozsiahlej literatúry. Autor vo veľkej miere uspel v snahe vykresliť objektívny a ucelený portrét historickej osobnosti, ktorá sa stáva zároveň sprievodcom udalostami, vzťahmi a politickým i kultúrnym životom v medzivojnovom, a najmä povojnovom Československu. Doskočilova monografia je o to cennejšia, že prináša originálny pohľad českého historika na významného slovenského básnika a lavicového intelektuála, ktorý si takúto dôkladnú, sústredenú a nezaujatú pozornosť určite zaslúži.

Abstract

Zdeněk Doskočil's biography, V žaláři a vyhnanství: Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu [In Prison and Exile: Ladislav Novomeský in the Era of Stalinism and Post-Stalinism], presents the fate of the Slovak and Czechoslovak poet, journalist and politician Ladislav Novomeský (1904–1976). In interwar Prague, Novomeský was involved in the activities of the Slovak left-wing cultural group DAV. During the Second World War he became a member of the illegal leadership of the Slovak Communist Party and after the war he was a deputy of the National Assembly and, as Commissioner (povereník) of Education and Enlightenment, also a member of the Slovak government. In 1951 he was arrested and, in 1954, in a political trial together with Gustáv Husák (1913–1991) and other so-called Slovak bourgeois nationalists, he was sentenced to ten years in prison. Having been released a year later, however, he returned to public life and eventually to high political office during the 1960s.

The reviewer introduces in detail the content of each chapter and comments on some events and contexts, such as Novomeský's post-war political activities, the political trial of the "bourgeois nationalists" and its consequences for Slovak culture, Novomeský's imprisonment and his lifelong belief in communist ideals. Doskočil's biography, in her opinion, provides a lesson in honest historical work that draws on extensive archival research and on the solid knowledge of the relevant literature. It offers an empathetic and accurate portrait of a prominent Slovak artist and left-wing intellectual in the context of the turbulent events of Czechoslovak history, as presented by an unbiased Czech historian.

Keywords / Klúčové slová:

Ladislav Novomeský; Slovakia; Czechoslovakia; communist movement; Slovak intellectuals; Czechoslovak culture; political trials; political rehabilitations; "bourgeois nationalism"

Ladislav Novomeský; Slovensko; Československo; komunistické hnutie; slovenskí intelektuáli; československá kultúra; politické procesy; politické rehabilitácie; „buržoázný nacionalizmus“

Příběh Ladislava Novomeského s otevřeným koncem...?

Markéta Devátá

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.

Kniha Zdeňka Doskočila je dosavadním shrnutím jeho badatelského zájmu o osobnost básníka a veřejného činitele Ladislava Novomeského (1904–1976),¹ kterého portrétuje v době, kdy veřejným činitelem nebyl. Takový záměr je přirozeně z mnoha důvodů nemalou výzvou, zvláště když biografizovaný po sobě nezanechal paměti a svou vězeňskou zkušenost i čas, který prožil v postavení stigmatizovaného, později nerad komentoval. Navíc z doby, kterou autor učinil předmětem svého meritorního zájmu a vymezuje ji lety 1949/50 až 1963/64, jsou k dispozici vlastní vyjádření Novomeského jen ve velmi omezeném rozsahu. Autor jde tedy cestou pečlivého sbírání informací z různých zdrojů. Rekonstruuje a analyzuje, jak se v nejvyšších patrech stranického a státobezpečnostního aparátu poúnorového Československa rodila a utvářela kauza takzvaného slovenského buržoazního nacionalismu, v jejímž rámci byl Novomeský sledován, zatčen, vyšetřován a odsouzen – nejen justičně, ale také veřejně, zejména ze strany spisovatelské obce. Obdobným způsobem pak postupuje při líčení procesu rehabilitace, když se podrobně věnuje interakcím mezi vrcholnými představiteli komunistické strany a jejími rehabilitačními komisemi, úsilí slovenských spisovatelů a dalších intelektuálů podpořit nápravu a jejich celkové aktivizaci, která vyplynula z vyšší citlivosti k problému „slovenského (buržoazního) nacionalismu“. Z takto široce vymezené faktografické základny pak Doskočil destiluje politický a lidský portrét Ladislava Novomeského, nastiňuje jeho myšlenkový svět a podrobuje kritickému zkoumání jeho celoživotní víru v komunistické ideály.

Zdeněk Doskočil je již zkušený autor, a to je na knize přirozeně znát. Je kultivovaná (chtělo by se dodat „politicky korektní“), pečlivě zazdrojovaná a nepochybně v mnoha ohledech přínosná. Autor je ale také již poučený badatel, a tak je snad oprávněné si klást hlubší otázky po koncepci díla. Především tedy: je autorem zvolený časový záběr vnitřní logikou odůvodněný? Byla stranická

¹ Viz zejména DOSKOČIL, Zdeněk: Jak se Ladislav Novomeský stal slovenským buržoazním nacionalistou. In: DRUG, Štefan: *Vězeň vlastních súdruhov: Z väzenských rokov básníka Novomeského*. Fintice – Košice, FACE – Fórum alternatívnej kultúry a vzdelávania 2015, s. 66–157.

rehabilitace opravdu takovým mezníkem v životě Ladislava Novomeského, zvláště když „na jeho lidském štítě zanechala drobné skvrny“ (s. 336)? Netvoří naopak roky mezi propuštěním z vězení a stranickou rehabilitací logický celek s obdobím let 1963/64 až 1968/69, kdy se teprve dokončuje příběh Novomeského *společenské* rehabilitace, ovlivněné jeho vlastním konáním? A v širším kontextu, k němuž se autor přihlašuje, pak stejně nedokončený, či spíše teprve otevřený zůstává příběh slovenských intelektuálů (včetně Novomeského) usilujících legitimizovat diskusi o česko-slovenské otázce, která se od rehabilitace „slovenských buržoazních nacionalistů“ odvíjí (s. 305). Autor to přirozeně ví, naznačuje ale, že se jimi zabývá již „nad plán“ v krátkém epilogu (s. 336–349).

Podobný přístup vidíme i na „začátku“ příběhu, jak ho Doskočil vypráví – například u zpracování krátkého období od srpna 1950 do února 1951 (sám autor je označuje za intermezzo), kdy Novomeský po odvolání z dosavadních stranických a státních funkcí do svého zatčení stanul v čele Slovenské akademie věd a umění (s. 86–95).² Nelze se zbavit dojmu, že exkurz do činnosti této instituce, včetně informací, že se zde staral o vozový park a zaměstnaneckou rekreaci, čteme proto, že „spadají do sledovaného období“. Naproti tomu s předcházející životní etapou Novomeského jako pověřence školství a osvěty (1945–1950), která z hlediska pozdějších obvinění patřila ke klíčovým, se autor vyrovnal opravdu velmi stručně (s. 30–38), protože chronologicky leží ještě „mimo záběr“.

Období od konce čtyřicátých do poloviny šedesátých let Zdeněk Doskočil označuje za „největší bílé místo“ v životním osudu Novomeského (s. 12), a proto je chce svou knihou zaplnit. Z daného úhlu pohledu se jeví autorův záměr stát se Novomeského hlasem v době jeho umlčení logickým. Nicméně věcně lze k takové argumentaci poznamenat dvojí: jednak že s problémem „slovenského buržoazního nacionalismu“, jehož neodmyslitelnou součástí protagonista je, se přece jen odborná literatura vyrovnává; a zadruhé, že k vážně opomíjené fázi Novomeského života patří právě poválečná léta, kdy řídil školství, vědu a kulturu na Slovensku (na obojí ostatně poukazuje závěrečný seznam literatury). Toto důležité působení je také do značné míry ojedinělé tím, že v něm Novomeský konal za sebe, byl individuálním a autonomním aktérem, byť samozřejmě – a jistě bez výhrad – limitovaným stranickou disciplínou. Důkladnější analýza jeho činnosti a rozhodování ve funkci pověřence by tedy jistě mohla být přínosem pro poznání jeho názorů a postojů v dané době, zejména k otázce takzvaného národního komunismu (na jejíž formulaci se podle Doskočila ve třicátých a čtyřicátých letech podílel, s. 345).

² Srv. DOSKOČIL, Zdeněk: Ladislav Novomeský v čele Slovenské akademie věd a umění (1950–1951). In: *Studia Historica Nitriensia*, roč. 21, č. 2 (2017), s. 348–365.

Autor se v úvodu vyznává z toho, že ho přitahuje téma Novomeského „doznání“, jež se v rozměrech téměř antické tragédie dotýkalo jeho dvou nejbližších politických soupутníků – Vladimíra Clementise a Gustáva Husáka. (Ačkoli v četnosti obdobných lidských tragédií, kterými oplývají dějiny komunistického hnutí, se takové přirovnání poněkud devaluje.) Clementis, Novomeský a Husák bývají označováni za trio, v němž ústřední pozici zaujímal Clementis jako vzor obou svých přátel³ a z něhož po Clementisově popravě zbyla jen dvojice. Z ní na sebe strhává pozornost Gustáv Husák, především proto, že jako jeden z mála mučených v politických procesech v Československu se nakonec ke vzneseným obviněním nedoznal. Je tedy dobře, že v Doskočilově knize se téma nasvětluje v opačném gardu, a lze jen s politováním předeslat, že i přes pečlivou heuristiku se autorovi nepodařilo blíže zrekonstruovat navázání, udržování a *charakter* kontaktů mezi oběma protagonisty, poté co byl Husák propuštěn.⁴ Tato záležitost by byla výsostně zajímavá s ohledem na to, jak bývá traktována vůdčí pozice Husáka jako „mluvčího“ ostatních odsouzených „buržoazních nacionalistů“ během usilování o rehabilitaci;⁵ podle autora se Husák do této role „pasoval“ (s. 305). Jsou tu však i další roviny, které by mohly mít svou důležitost, například otázka zprostředkování sociálního kapitálu, jímž disponoval Novomeský v kulturním prostředí (zejména pak českém), a která mohla mít vliv na povahu jejich vzájemného vztahu. Byl Novomeský Husákovým „kulturním rádcem“, jak to ve svých pamětech reflektuje Václav Černý, jenž se zde označuje za básníkovu přítele?⁶

Autor se vztahem Novomeského k Husákovi – perspektivou traumatu ze selhání – podrobně zabývá a mimo jiné se přiklání k názoru,⁷ že Novomeský se domníval, že Husákovi vděčí za život (s. 211). Vyvozuje z toho, že se Novomeský v šedesátých letech dlouhodobě politicky solidarizoval s Husákovými aktivitami, ale podrobněji některé náznaky výhrad nekonkretizuje: v jakých situacích Novomeský s Husákem „bytosťně nesouhlasil“, ale „neodvážil se veřejně kritizovat“ (s. 213)? Stranou také ponechal otázku, zda Novomeský nemohl pro Husáka

³ Srv. HOLDOŠ, Ladislav – BARTOŠEK, Karel: *Svědék Husákova procesu vypovídá*. Praha, Naše vojsko 1991, s. 111–112; MACHÁČEK, Michal: *Gustáv Husák*. Praha, Vyšehrad 2017, s. 51.

⁴ V jedné ze svých předešlých studií uvádí, že Husák až do rehabilitace s dalšími odsouzenými v procesu, včetně Novomeského, komunikoval jen sporadicky (viz DOSKOČIL, Zdeněk: *Návrat Gustáva Husáka z vězení a jeho první léta na svobodě (1958–1962)*. In: KINČOK, Branislav a kol.: *Gustáv Husák a jeho doba*. Bratislava, Ústav památi národa 2015, s. 283–322, zde s. 322).

⁵ Viz MACHÁČEK, M.: *Gustáv Husák*, s. 327.

⁶ ČERNÝ, Václav: *Paměti*, sv. 3: 1945–1972. Brno, Atlantis 1992, s. 615.

⁷ Např. KAMENEC, Ivan: *O jednom postoji Novomeského*. In: *Slovo o Ladislavovi Novomeskom: Seminár pri príležitosti 90. výročia narodenia*. Bratislava, 12. decembra 1994. Bratislava, Nádačia Ladislava Novomeského 1995, s. 49–54 a 67, zde s. 67.

a další spoluodsouzené po svém propuštění a dvacátém sjezdu sovětských komunistů něco udělat. Zde se Doskočil omezuje na konstatování, že si přirozeně dělal naděje na rehabilitaci shora a že při pohovoru s členy Barákovy komise odvolal v létě 1956 své vynucené svědectví proti Clementisovi (s. 201). Nijak netematizuje, že stále věznění Gustáv Husák, Ladislav Holdoš, Daniel Okáli a Ivan Horváth požádali o přešetření případu,⁸ zatímco Novomeský se k takové iniciativě neodhodlal.

Známky určité shovívavosti autora vůči protagonistovi biografie můžeme najít na více místech. Například když Novomeský po příchodu do Slovenské akademie věd a umění nekompromisně zcenzuroval ediční plán, byl to z jeho strany „dohled nad ideologickou čistotou“ (s. 89). Když ale jiní zasahovali do jeho ediční práce (v Matici slovenské), nazývá to uplatňováním „dogmatického principu stalinské kulturní politiky“ (s. 92). Přitahuje také pozornost, jak Doskočil – oproti celkovému vyznění knihy ostře – formuluje v pasážích, kde popisuje Husákovy snahy využít jména a renomé Novomeského pro úplnou rehabilitaci a návrat do veřejného (a politického) života – ale nejen toho svého. Taková strategie by snad mohla být nejen pochopitelná, ale také omluvitelná – byli přeci vnímáni jako dvojice a postoje mocenské garnitury vůči Novomeskému byly výrazně příznivější. Proto závěr, že Husák od přelomu let 1963 a 1964 začal Novomeským „dovedně manipulovat podle vlastních mocenských potřeb a cílů“ (s. 328), vyznívá jako překvapivě jednoznačná kritika osoby, jíž se (jak známo) autor dříve podrobněji zabýval.⁹

Opakovaně také tvrdí, že hlavním poučením Novomeského z přestálé zkušenosti bylo rozhodnutí vyhýbat se aktivnímu politickému životu a že toto předsevzetí porušil v roce 1968; dokonce podle něj představovalo Novomeského „nefatálnější omyl“ (s. 213 a 335). To Doskočilovi umožnilo postavit postoje básníka do kontrapozice k Husákovi, který o návrat do vysoké politiky usiloval (a k tomu Novomeského „instrumentalizoval“). Nicméně Novomeský už v roce 1963 přijal členství v ideologické komisi Ústředního výboru KSČ (autor to zmiňuje jen okrajově na stranách 303 a 339). I když byl v téměř čtyřicetiletém tělese pouze řadovým členem (respektive ve stranické terminologii „dalším členem“, po členech a kandidátech ÚV KSČ), kde reálnou moc drželo úzké vedení, politická funkce to jistě byla. Stejně tak i původní přijetí kandidatury do Slovenské národní rady úplně nekoresponduje s autorovým tvrzením, že si Novomeský uložil kategorickou distanci od politiky – svědčí to spíše o těžkém a rozporuplném rozhodování

⁸ Srv. KINČOK, Branislav: Prvé pokusy o revíziu prípadu tzv. slovenských buržoázných nacionalistov (1954–1960). In: *Pamäť národa*, roč. 14, č. 4 (2018), s. 22–43, zde s. 34–36.

⁹ Viz zejména DOSKOČIL, Zdeněk: *Duben 1969: Anatomie jednoho mocenského zvratu*. Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006.

v tomto směru. Obecně je ale třeba ocenit, že Zdeněk Doskočil nepředstavuje Novomeského jako celoživotní oběť svých vlastních funkcí, které ve skutečnosti zastávat nechtěl, ale přijal je a zůstával v nich ze stranické disciplíny, jak to naznačují někteří jiní badatelé.¹⁰

Závěr líčení o rehabilitaci je doveden k projevu Gustáva Husáka na městské konferenci Komunistické strany Slovenska v Bratislavě na jaře 1964 a následné kampani proti němu, jež přiměla Novomeského zmíněnou kandidaturu odvolat (adekvátně tomu, že KSS zrušila tu Husákovu do Národního shromáždění – s. 335). Bohužel se v knize nedovíme nic bližšího o pokusu Vasilu Biľaka zaangažovat do kampaně Novomeského osobně, jak o tom píše autor Husákovy biografie.¹¹ Nesouvisel plán právě se společným působením v ideologické komisi, kde se Biľak jako jeden z členů vedení mohl s Novomeským potkávat? A nepřinesla by analýza toho, jak zde Novomeský vystupoval (opět v pozici sám za sebe), další poznatky o tom, jak se stavěl k aktuálním otázkám kulturní politiky?¹² Zvlášť když se autor musel vyrovnat s omezeným rozsahem pramenů, které by odhalovaly básníkovy tehdejší názory a postoje přímo, ne zprostředkovaně, případně retrospektivně.

Nedořečené či jen stručně nastíněné události v epilogu, včetně vysvětlení dvou klíčových politických aktů Ladislava Novomeského během pražského jara – jeho rozchodu s reformním časopisem *Kultúrny život* a vystoupení na konferenci Svazu slovenských spisovatelů, v němž podle svých slov odmítl asistovat při likvidaci socialismu – přirozeně vzbuzují otázky a komentáře právě proto, že jsou popsány jen zkratkovitě. Z líčení například zcela vypadl sjezd československých spisovatelů v roce 1967 (přestože se jinak autor literárnímu prostředí obsáhle věnuje), od nějž se podle všeho odvíjely názorové neshody Novomeského ohledně toho, o co by spisovatelé a kulturní časopisy měli usilovat.¹³ Také vysvětlení básníkovy

¹⁰ Viz např. GAVURA, Ján: Komunistický intelektuál Ladislav Novomeský. In: PAŽOUT, Jaroslav – ČINÁTL, Kamil (eds.): *Komunističtí intelektuálové a proměna jejich vztahu ke KSČ (1945–1989)*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci 2013, s. 114–127.

¹¹ MACHÁČEK, M.: *Gustáv Husák*, s. 347–348.

¹² Pouze okrajově k projednávání situace v kulturních časopisech v roce 1964 srv. DEVÁTÁ, Markéta: Politické kauzy ve společenských vědách. In: TÁŽ: *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2014, s. 68–116, zde s. 92–93.

¹³ Srv. např. dopis Novomeského Jaroslavu Seifertovi z 11. října 1967. In: DRUG, Štefan (ed.): *Umenie politiky, politika umenia: Z listov Laca Novomeského*, sv. 3. Bratislava, Tatran 1990, s. 551–554.

„nejfatálnějšího omylu“ by mohlo dostat pevnější obrysy, stejně jako jeho postoj k otázce federalizace, v níž údajně viděl šanci na nový začátek pro Čechy i Slováky.¹⁴

Zkrátka nelze než zopakovat, že nebylo šťastným řešením opustit meritorně dráhu Ladislava Novomeského jen několik let předtím, než se jeho aktivní veřejná činnost kvůli těžké nemoci v roce 1970 uzavřela. Zdá se, že si to autor uvědomuje, nebo přinejmenším na to ukazuje určitá rozpačitost, jak vlastně celé líčení zakončit. Nakonec volí poněkud beletrizující způsob s otevřeným koncem a příslibem „budoucího vyprávění...“ (s. 349). Je jistě dobrá zpráva, že se Zdeněk Doskočil přihlašuje k dokončení příběhu – a není vyloučeno, že bude mu set nakonec obraz protagonisty podrobit dílčí revizi, představit jej víc jako autonomně konajícího aktéra společenského dění šedesátých let.

Abstract

Zdeněk Doskočil's biography, V žaláři a vyhnanství: Ladislav Novomeský v éře stalinismu a poststalinismu [In Prison and Exile: Ladislav Novomeský in the Era of Stalinism and Post-Stalinism], presents the fate of the Slovak and Czechoslovak poet, journalist and politician Ladislav Novomeský (1904–1976). In interwar Prague, Novomeský was involved in the activities of the Slovak left-wing cultural group DAV. During the Second World War he became a member of the illegal leadership of the Slovak Communist Party and after the war he was a deputy of the National Assembly and, as Commissioner (povereník) of Education and Enlightenment, also a member of the Slovak government. In 1951 he was arrested and, in 1954, in a political trial together with Gustáv Husák (1913–1991) and other so-called Slovak bourgeois nationalists, he was sentenced to ten years in prison. Having been released a year later, however, he returned to public life and eventually to high political office during the 1960s.

The reviewer appreciates the sensitivity and knowledge with which Doskočil depicts Novomeský's political and human portrait from an extensive factual base, outlines his world of meaning and ideas, and critically examines his lifelong belief in communist ideals. At the same time, however, she questions the book's timespan: the biography clearly focuses on the period of Novomeský's imprisonment and subsequent path to political rehabilitation, ending in the mid-1960s. Furthermore, she raises questions that she believes deserve deeper illumination. For example: What was Novomeský's relationship with Husák? What were and how did he perform in

¹⁴ Srv. např. Novomeského článek „Zmysel federácie“ z 19. dubna 1968, reprodukováný v edici: CHMEL, Rudolf (ed.): *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava, Kalligram 1997, s. 391–395.

his political functions? And was he not sometimes a more autonomous actor than the author portrays him to be?

Keywords / Klíčová slova

Ladislav Novomeský; Slovakia; Czechoslovakia; communist movement; Slovak intellectuals; political trials; political rehabilitations; “bourgeois nationalism”
Ladislav Novomeský; Slovensko; Československo; komunistické hnutí;
slovenští intelektuálové; politické procesy; politické rehabilitace; „buržoazní nacionalismus“



Socializmus v Československu ako historický fenomén

Juraj Marušiak

Ústav politických vied Slovenskej akadémie vied, Bratislava



RYCHLÍK, Jan:

Československo v období socialismu 1945–1989.

Praha, Vyšehrad 2020, 416 stran,

ISBN 978-80-7601-334-6.

Knihu významného českého historika Jana Rychlíka možno označiť za prvé rozsiahlejšie syntetické dielo, ktoré je venované obdobiu vývoja Československa od roku 1945 až do konca komunistického režimu. Dovtedajšie práce mali buď skôr učebnicový charakter, ako napríklad séria kníh Karla Kaplana mapujúca dejiny Československa v rokoch 1945 až 1966¹ alebo publikácie Jaromíra Procházku.² Ďalšie zas predstavujú pokus o predbežnú vedeckú syntézu a obsahujú síce poznámkový aparát, nie sú však výsledkom pôvodného archívneho výskumu a vychádzajú skôr z verejne publikovaných zdrojov v Československu a v zahraničí; platí to napríklad o publikácii *Dejiny Československa po roku 1945*, ktorej

¹ KAPLAN, Karel: *Československo v letech 1945–1948*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1991; TÝŽ: *Československo v letech 1948–1953: Zakladatelské období komunistického režimu*. Praha, SPN 1991; TÝŽ: *Československo v letech 1953–1966: Společenská krize a kořeny reformy*. Praha, SPN 1992.

² PROCHÁZKA, Jaromír: *Poválečné Československo 1945–1989*. Praha, Karolinum 1991.

autormi sú holandský historik Hans Renner a slovenský politológ Ivo Samson.³ Vo všetkých spomenutých prípadoch išlo predovšetkým o snahu urýchlene poskytnúť aspoň faktografický prehľad o období po druhej svetovej vojne, keďže dovtedajšie verejne dostupné publikácie, vydané počas normalizačného režimu, boli poznačené ideologickou dikciou v duchu potrieb Komunistickej strany Československa a po politických zmenách v roku 1989 sa ukázali z odborného hľadiska ako nepoužiteľné.

Hoci sa v neskorších rokoch objavili početné publikácie, ktoré reflektovali rozličné parciálne aspekty dejín komunistického režimu v Československu, od politických cez ekonomické po sociálne a kultúrne dejiny, recenzovaná monografia je po takmer troch desaťročiach prvou, ktorá má ambíciu poskytnúť celkový obraz sledovaného obdobia už na základe najnovších poznatkov, získaných samostatným archívnym výskumom i štúdiom sekundárnej literatúry. Asi nie je náhodou, že jej autorom je práve Jan Rychlík. Vo svojom dlhoročnom výskume česko-slovenských vzťahov⁴ sa venoval aj obdobiu po druhej svetovej vojne, vďaka čomu mohol identifikovať charakteristické črty, ale aj zlomové momenty režimu panujúceho vtedy v Československu, označovaného rozličnými autormi za „socializmus“ alebo „komunizmus“. Názov knihy síce hovorí o období „socializmu“, autor však neraz tento pojem používa synonymicky s pojmom „komunistický režim“. Doterajší výskum umožnil Rychlíkovi zohľadniť česko-slovenskú perspektívu vo väčšej miere, ako je v súčasnej českej historiografii bežné, aj keď sám autor zdôrazňuje, že sa jej venuje iba v nevyhnutnej miere. Považuje však za chybu, ak sú československé dejiny redukované len na dejiny českých krajín, lebo „slovenský vývoj šiel často odlišnou cestou, ale súčasne také vždy ovplyvňoval vývoj celého štátu“ (s. 33).

Že sme na syntetické spracovanie obdobia po roku 1945 museli čakať viac než tri desaťročia od konca „socializmu“, svedčí o náročnosti problematiky nielen z hľadiska objemu faktov, ale aj prístupu k nim. Rychlíkovu knihu tak môžeme skúmať aj v kontexte práve prebiehajúceho českého *Historikerstreit* (sporu historikov) o interpretáciu uvedeného obdobia. Časť historikov a historičiek hovorí o potrebe prekonať prístup prevládajúci v disidentskej historiografii, ale aj v prvých dvoch desaťročiach po zmene režimu, ktorý kládol dôraz na represívny charakter pofebruárového režimu,⁵ a poukazujú na to, že v niektorých obdobiach svojej

³ RENNER, Hans – SAMSON, Ivan: *Dejiny Československa po roku 1945*. Bratislava, Slovak Academic Press 1993.

⁴ RYCHLÍK, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy 1945–1992*. Bratislava, Academic Electronic Press 1998.

⁵ Pozri napr. KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016.

existencie mal podporu značnej časti obyvateľstva,⁶ kým oponenti obviňujú týchto autorov zo zľahčovania jeho nedemokratickej povahy.⁷ V uvedenej, neraz spolitizovanej diskusii⁸ dáva Rychlík za pravdu skôr autorom zaradovaným do takzvaného revizionistického tábora, keď sa nazdáva, že „odklon badateľů od posuzování komunistického režimu především z hlediska porušování lidských práv, represí a odporu obyvatelstva proti nim ke všeobecnějším poznatkům o tomto systému je z hlediska badatelského a historiografického jistě posun správným směrem“. Argumentuje pritom tým, že „většina obyvatel socialistického Československa ... žila svými vlastními životy a problémy, které musí historik rovněž zkoumat“. Takzvaný revizionistický prístup teda nechápe ako obhajobu tohto režimu, ale ako „rozšíření rejstříku témat historické látky a přístupů k ní“ (s. 32).

Tento zásady sa pridrižiava aj Rychlíkova kniha, ktorá venuje značnú pozornosť represívnej stránke komunistického režimu, rozlišuje však medzi jednotlivými jeho etapami a odmieta striktné rozdelenie spoločnosti na komunisty a „ty druhé“.⁹ Podľa jeho slov „řadoví členové KSČ rozhodně nežili ve vzduchoprázdnu a často měli blíž k obyčejným občanům – bezpartijním než ke stranickému vedení“ (s. 352). Zároveň poukazuje na to, že v prvom polčase komunistickej vlády, teda pred rokom 1968, „většina obyvatel státu vnímala socialismus přes jeho všechny nedostatky jako pozitivní záležitost: systém sice nebyl dokonalý, ale měl i svoje pozitiva“, pričom panovalo presvedčenie, že „vhodnými opravami a reformami bude možné jeho defekty odstranit“ (s. 191). Postupnú delegitimizáciu socialistického systému spája autor s vpádom vojsk Varšavskej zmluvy. Aj na príklade vývoja česko-slovenských vzťahov v minulosti poukazoval na diferencovaný charakter českej a slovenskej spoločnosti, vrátane komunistických elít, a na rôznorodý charakter záujmov jednotlivých politických aktérov komunistického režimu.

Za osobitne prínosný považujem úvod knihy, najmä tú časť, v ktorej sa Jan Rychlík venuje historiografii komunistického režimu. Je dôležité, že sa zaoberá nielen prácami vydanými v exile a neskôr po roku 1989, ale aj relevantnými domácimi publikáciami spred roku 1989, na ktorých ilustruje, ako sa menilo

⁶ BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001.

⁷ Michal Klíma píše děkanu Pullmannovi: Jak to víte, že lidé nechtěli za socialismu na Riviéru? Omlouváte diktaturu. In: *Forum24* [online], 16. 07. 2020. [Cit. 2022-08-08.] Dostupné z: <https://www.forum24.cz/michal-klima-pise-dekanu-pullmannovi-jak-to-vite-ze-lide-nechteli-za-socialismu-na-rivieru-omlouvate-diktaturu/>.

⁸ BEDNÁŘ, Miroslav: Francouzská spojka neomarxistického revizionismu v akci. In: Centrum pro dokumentaci totalitních režimů: *Minulost.cz* [online], 17. 03. 2020. [Cit. 2022-08-08.] Dostupné z: <https://www.minulost.cz/?q=cs/francouzska-spojka-neomarxistického-revizionismu-v-akci>.

⁹ Pozri PITHART, Petr: *Osmadesátý*. Praha, Rozmluvy 1990, s. 128.

hodnotenie jednotlivých období tohto režimu ešte aj počas jeho trvania. V ďalšej kapitole, venovanej obdobiu takzvanej tretej republiky (1945–1948), sa autor stotožňuje s názormi autorov, ktorí ho označujú za prípravu KSČ na uchvátenie moci, aj keď vtedajší režim neoznačuje priamo za „pretotalitný“, respektíve za „defektný totalitarizmus“.¹⁰ Samotný Rychlík skôr hovorí o „overtuře k lidové demokracii“ (s. 35). Popri osudu nemeckej a maďarskej menšiny sa zaoberá aj menej diskutovanou otázkou postavenia poľskej menšiny v českých krajinách (s. 52–53) a konštatuje, že politika československej vlády voči nej do roku 1947 spochybňuje tézu o budovaní obnoveného Československa ako slovanského štátu. Hoci z politického hľadiska môžeme povedať, že obdobie „tretej republiky“ skončilo prevratom 25. februára 1948, autor jej existenciu uzatvára z formálneho hľadiska až konaním volieb do Národného zhromaždenia s „jednotnou kandidátkou Národní fronty“ dňa 30. mája 1948 (s. 79).

V ďalších častiach monografie sa autorova periodizácia obdobia komunistického režimu nelíši od doterajších prístupov. Druhá kapitola je venovaná budovaniu základov komunistického systému (1948–1953), ktoré zvykne byť označované ako „zakladateľské“ obdobie,¹¹ respektíve obdobie stalinizmu.¹² Autor opisuje priebeh sovietyzácie československej spoločnosti nielen v politickej, ale aj ekonomickej a sociálnej oblasti a jej negatívne dôsledky pre ďalší vývoj krajiny. Zároveň však neignoruje ani „pokrokový a prínosný“ charakter viacerých sociálnych opatrení z tejto doby. Konkrétne úpravy v oblasti rodinného a občianskeho práva priniesli rovnoprávnosť mužov a žien v otázkach manželských, rodinných, osobných a majetkových. V rovnoprávnosti žien tak v danom čase Československá republika predbehla aj viaceré vyspelé západoeurópske štáty (s. 87). Autor pripomína aj sociálny vzostup robotníkov, najmä v zaostalejších oblastiach štátu, ku ktorým radí aj Slovensko (s. 86). To môže byť jedným z argumentov v prospech pozitívnejšej percepcie komunistického režimu na Slovensku v porovnaní s Českom v období po páde komunistických režimov v strednej a východnej Európe.¹³ Rovnako však autor zmieňuje dôležitú skutočnosť, že práve sociálne motivované robotnícke

¹⁰ Zrv. BALÍK, Stanislav: Totalitní a autoritativní režimy. In: *Historica: Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia minora Facultatis Philosophiae Universitatis Brunensis*, řada historická, roč. 56, č. C 54 (2007), s. 41–52, tu s. 48–49.

¹¹ Pozri KAPLAN, K.: *Československo v letech 1948–1953*.

¹² Pozri LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1968, s. 289.

¹³ Podľa prieskumu think tanku PASOS v októbri 2009 sa 68 percent respondentov v Česku nazdávalo, že súčasné obdobie prináša viac výhod v porovnaní s obdobím pred rokom 1989, kým na Slovensku to boli iba 53 percentá (BŮTOROVÁ, Zora – GYÁRFÁŠOVÁ, Olga: *Return to Europe: Reflections After 20 Years of Democratic Renewal*. (Policy Brief, č. 3.) Prague, PASOS 2009, s. 3).

protesty patrili medzi prvé masovejšie vystúpenia proti komunistickému režimu, ako napríklad v Brne v roku 1951 (s. 85).

Tretia kapitola sa zaoberá obdobím „odmäku a nového tuhnutia“, t.j. od roku 1953 do prijatia takzvanej socialistickej ústavy v roku 1960. Vyznačovalo sa protichodnými tendenciami a autor ho popisuje výstižne. Mohol však spomenúť, že v roku 1953 sa nielenže „snížil administratívny tlak na zakladanie JZD“ (s. 137), ale najmä na východnom Slovensku sa viaceré z nich aj rozpadli a roľníci sa vrátili k individuálnemu hospodáreniu. Štvrtá kapitola pojednáva o „zlatých šesťdesiatych rokoch“. Rychlík správne vystihol podstatu vtedajších liberalizačných tendencií, keď píše, že „režim se ve své podstatě nezměnil, ale postupem času se měnili lidé a s tím i systém začal měknout“ (s. 167). Neostalinská politika komunistického vedenia na čele s Antonínom Novotným sa uplatňovala paralelne s reformnými krokmi (s. 168), ktoré sa týkali ekonomiky, školstva, sociálnej a kultúrnej politiky, ale aj možností cestovania pre občanov, trestného, občianskeho i pracovného práva, keď bol napríklad zrušený systém prikazovania pracovníkov. Autor sa zaoberá aj pokusmi vniesť prvky súťaživosti do politického systému prostredníctvom volebnej reformy, iniciovanej v roku 1967 (s. 188–189). Zmena, ktorá by umožnila vznik viacmandátových obvodov a hlasovanie za účasti viacerých kandidátov, napokon nebola realizovaná v dôsledku potlačenia takzvaného obrodného procesu po intervencii vojsk Varšavskej zmluvy.

Samostatnú piatu kapitolu vyhradil Rychlík pokusom o reformu komunistického systému na konci šesťdesiatych rokov. Práve v tejto časti je najvýraznejšie prítomný česko-slovenský moment v súvislosti s vplyvom procesu federalizácie Československa na celkový charakter politického vývoja v rokoch 1968 až 1970. K výsledkom federalizácie sa autor staví skepticky, keď konštatuje, že „federace nesplnila základní slovenský požadavek, totiž aby se o slovenských věcech rozhodovalo výhradně na Slovensku“ (s. 244). Možno súhlasiť s autorovým tvrdením, že reformné krídlo v Komunistickej strane Slovenska bolo omnoho slabšie ako v celoštátnej strane (s. 244). Na adresu prvého tajomníka Ústredného výboru KSČ Alexandra Dubčeka (v rokoch 1968–1969) sa vyjadruje kriticky, predovšetkým pokiaľ ide o jeho pôsobenie po odchode z tejto funkcie, a dokonca v tejto súvislosti hovorí o jeho „fatálním selhání“ (s. 248 a 257), čo malo neskôr dôsledky aj pre jeho politickú pozíciu po roku 1989. Nespochybnuje demokratické úmysly reformných komunistov, ale poukazuje na „meze dané jejich vlastním komunistickým přesvědčením“ (s. 250), ktoré znemožnili dôslednejšiu demokratizáciu vládnucej strany. To malo za následok, že po okupácii Československa vojskami Varšavskej zmluvy v auguste 1968 sa reformní komunisti vo vedení strany dištancovali od skutočne demokratických síl v štáte a tým sa postupne dostávali pod vplyv takzvaného zdravého jadra (s. 250).

Šiesta kapitola obsiahla celé obdobie takzvanej normalizácie a prestavby v druhej polovici osemdesiatych rokov. Autor tu reflektuje na jednej strane priebeh normalizačných čistiek a represívny charakter režimu, na druhej „relatívne slušnou životní úroveň“ československých občanov, a to nielen v kontexte iných štátov sovietskeho bloku, ale aj v zrovnaní s menej vyvinutými západoeurópskymi štátmi, ako bolo Španielsko, Portugalsko alebo Grécko. Zároveň však dodáva, že ani tento fakt už nestačil, aby si režim upevnil svoju legitimitu v očiach verejnosti (s. 274). Kriticky hodnotí úlohu vtedajšieho generálneho tajomníka Ústredného výboru KSČ Gustáva Husáka (v rokoch 1969–1987), ktorého prirovnáva k protektorátnemu prezidentovi Emilovi Háchovi: „Nedokázal včas odejít a při obvyklé výmluvě všech kolaborantů o tom, že je třeba ‘zabránit ještě většímu zlu’ a ‘zachraňovat, co se ještě zachránit dá’, se stal nakonec jedním z hlavních symbolů nastupujícího normalizačního režimu“ (s. 253). Rychlíkova analýza procesu takzvanej prestavby, ktorá sa v československých podmienkach začala v rokoch 1986–1987, len potvrdzuje záver, že začiatkom novembra 1989 zostalo Československo „ostrovom minulosti“ v meniacej sa strednej a východnej Európe (s. 314).

V siedmej kapitole, venovanej koncu komunistického režimu, autor spochybňuje takzvanú sprisahaneckú teóriu, ktorá interpretuje udalosti 17. novembra 1989 v Prahe na Národnej triede ako prevrat v réžii časti členov predsedníctva ÚV KSČ, respektíve stranického a bezpečnostného aparátu (s. 324). Veľkú pozornosť naopak sústredí na postupný rozklad mocenských štruktúr režimu, keď ani v prostredí silových štruktúr (armáda, Ľudové milície) neexistovala dostatočná ochota vystúpiť na záchranu režimu a rozkladné procesy rýchlo postihovali rôzne zložky vládnucej strany. Jej mentálny stav bezprostredne po páde režimu by azda ešte lepšie vystihlo, keby v súvislosti s mimoriadnym zjazdom KSČ v dňoch 20. a 21. decembra 1989 autor spomenul okrem iných dokumentov aj „Prohlášení KSČ k občanům“, v ktorom sa zjazd ospravedlnil ľuďom postihnutým „neoprávněnými represemi“ (čím jeho delegáti implicitne pripustili, že po roku 1948 boli niektoré represie aj oprávnené). Komunistická strana sa v tomto vyhlásení dištancovala od niekoľkých svojich vrcholných predstaviteľov, ktorí „se vědomě dopouštěli svévole, zneužívali moc, dali se korumpovat a korumpovali jiné“¹⁴, nie však od celkového kurzu, ktorý KSČ realizovala po roku 1948 (s výnimkou krátkeho obdobia pražskej jari). To, samozrejme, už väčšina českej a slovenskej spoločnosti nemohla akceptovať.

¹⁴ Prohlášení k občanům ČSSR. In: KSČM [online], Dokumenty k minulosti. [Cit. 2022-08-08.] Dostupné z: <https://www.kscm.cz/cs/aktualne/dokumenty-k-minulosti/prohlaseni-k-obcanum-cssr/>.

Nedá sa bezvýhradne súhlasiť s autorovou tézou, že zmeny v novembri 1989 predstavovali „odmítaní celého konceptu socializmu jako takového“ (s. 376). Toto tvrdenie je plne oprávnené, pokiaľ máme na mysli väčšinu politických aktérov novo nastupujúcich elít, nie však v prípade verejnej mienky, kde možno hovoriť skôr len o odmietnutí Komunistickej strany Československa. Ešte na prelome novembra a decembra 1989 sa podľa prieskumov verejnej mienky organizovaných Ústavom pre výskum verejnej mienky veľká časť obyvateľstva vyslovovala v prospech socializmu ako žiadúceho usporiadania do budúcnosti. V novembri 1989 socialistickú cestu uprednostňovalo 45 percent respondentov, zatiaľ čo kapitalistickú cestu by preferovali tri percentá opýtaných. V decembri 1989 to bolo ešte 41 percent v prospech socializmu a rovnako len tri percentá respondentov sa vyslovovali v prospech kapitalizmu. Veľká skupina opýtaných si želala „něco mezi socialismem a kapitalismem“ (v novembri 47 percent, v decembri 52 percentá).¹⁵ Podobne americký historik James Krapfl na základe analýzy diskurzov v novembri 1989, najmä na lokálnej úrovni a na úrovni pracovísk, vyslovuje tézu, že „Česi a Slováci neodmietli komunistický režim preto, lebo bol socialistický, ale pretože bol slepo byrokratický a 'neludský'“.¹⁶ Autor má však pravdu, že v danom čase sa rozdiel medzi „kapitalizmom“ a „socializmom“ stieral. Nebolo zrejmé, „co si kdo pod pojmem socialismus představoval“, a pojem „socializmus“ sa z verejnej rozpravy vytrácal (s. 373–374). Aj preto zmena diskurzu od čí len platonických úvah o možnosti realizácie nejakej formy nekapitalistickej cesty prebehla pomerne rýchlo, aj keď o definitívnom rozhodnutí v prospech kapitalizmu možno hovoriť až od jesene 1990, v súvislosti s nástupom antikomunistickej prave v Občianskom fóre a prijatím scenára ekonomickej reformy, ktorý presadzoval Václav Klaus. Jeho iniciátormi však neboli disidenti z okruhu Charty 77, ale neoliberalní ekonómovia z Prognostického ústavu ČSAV, príslušníci takzvanej šedej zóny, ktorá až do roku 1989 nepatrila do opozície (s. 374). Práve na jeseň 1990 sa však začal aj proces politickej marginalizácie niekdajších disidentov v Československu.

S niektorými interpretáciami v Rychlíkovej knihe možno polemizovať, je však iba málo nedostatkov, ktoré by jej bolo možné vyčítať. Jedným z nich je tvrdenie, že na území okolo železničného uzlu Čop žilo prevažne ukrajinské (respektíve rusínske) obyvateľstvo (s. 46). V skutočnosti v okolitých obciach do súčasnosti dominuje maďarské etnikum, s výnimkou pohraničného mestečka Čop,

¹⁵ VANĚK, Miroslav: *Veřejné mínění o socialismu před 17. listopadem 1989: Analýza výsledků výzkumů veřejného mínění prováděných ÚVVM od roku 1979 do roku 1989*. Praha, Maxdorf 1994, s. 56; zrv. PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011, s. 189.

¹⁶ KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločnosť po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009, s. 23.

čo je však výsledkom migrácií po druhej svetovej vojne. V rámci takzvaného bratislavského predmostia boli v roku 1947 k Československu pripojené iba tri obce (Jarovce, Rusovce a Čunovo), a nie štyri, ako tvrdí autor (s. 46). Pôvodné požiadavky Československa na pripojenie obcí Rajka a Bezenye boli mierovou konferenciou v Paríži zamietnuté. Nešlo však o etnicky prevažne maďarské obce, žila v nich početná nemecká, ale najmä chorvátska (Jarovce a Čunovo) komunita, ktorá sa k svojmu pôvodu hlási aj v súčasnosti. Maďari boli početnejšie zastúpení najmä v Rusovciach.¹⁷ Demokratické fórum komunistov ako názorová platforma v rámci KSČ vystúpilo s prvými verejnými deklaráciami už 22. novembra 1989,¹⁸ nie až o päť dní neskôr (s. 360). Ondreja Šalinga nie je správne zaradiť medzi „normalizátorov“ (s. 353), išlo o relatívne mladého funkcionára slovenských komunistov, ktorý 27. novembra 1989 z predsedníctva Ústredného výboru KSS odstúpil nie ako exponent odchádzajúceho režimu, ale preto, lebo bol zvolený do nového predsedníctva ÚV KSČ.¹⁹ Šaling v neskorších mesiacoch participoval na transformácii KSS, čoskoro však z verejného života úplne odišiel.

Napriek takýmto drobným pochybeniam je monografia Jana Rychlíka *Československo v období socializmu 1945–1989* veľmi hodnotnou publikáciou. Nepochybne si zaslúži, aby bola prvým titulom, po ktorom siahne každý, kto sa chce oboznámiť so syntetickým pohľadom na dejiny Československa po druhej svetovej vojne. Túto náročnú výzvu autor zvládol vynikajúco. Takisto považujem za dôležité, že hoci kniha hovorí o domácom – československom (ale najmä českom) – komunistickom režime, autor zohľadňuje nielen slovenský, ale aj medzinárodný kontext. Vďaka tomu môžeme porovnať „náš“ príbeh z rokov 1945 až 1989 s dianím v ostatných štátoch sovietskeho bloku. Na podobne syntetický, ale zároveň hĺbkový pohľad na dejiny komunistického režimu na Slovensku si budeme musieť asi ešte počkať.

¹⁷ Pozri SKALOŠ, Martin: Proces utvárania slovenských hraníc ako štátnych hraníc ČSR (historické a právne aspekty). In: *Z Dziejów Prawa*, roč. 5, č. 13 (2012), s. 139–156, tu s. 149.

¹⁸ Dvě prohlášení DFK z listopadu 1989, Prohlášení Demokratického fóra komunistů. In: Strana demokratického socializmu [online], 04. 12. 2005. [Cit. 2022-08-08.] Dostupné z: [http://www.sds.cz/view.php?cislocianku=2005120402%20\(s.%20360\)](http://www.sds.cz/view.php?cislocianku=2005120402%20(s.%20360)).

¹⁹ Pozri BARNOVSKÝ, Michal: Vedenie KSČ a KSS – od nástupu Gorbačova po November 1989. In: PEŠEK, Jan – SZOMOLÁNYI, Soňa (eds.): *November 1989 na Slovensku: Súvislosti, predpoklady a dôsledky*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Historický ústav SAV – Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského 2000, s. 30–44, tu s. 43.

Abstract

Československo v období socializmu 1945–1989 [Czechoslovakia in the Period of Socialism, 1945–1989] by Jan Rychlík is, according to the reviewer, the first full-fledged expert synthesis of Czechoslovak history in the period from the Second World War to the fall of the communist regime in almost thirty years. Unlike other previous works of a similar focus, the well-known Czech historian and expert on the history of Czech-Slovak relations takes due account of the Slovak dimension of internal political development. He also compares the developments in Czechoslovakia with the situation in the other states of the Soviet bloc. Drawing on his archival research and a rich knowledge of literature, Rychlík questions the simplistic interpretation of the historical processes of the time as a struggle between the communist elites and a society that supposedly largely rejected the ruling regime. In the reviewer's opinion, some of Rychlík's interpretations can be disputed, but factual errors are minimal and the work deserves high praise.

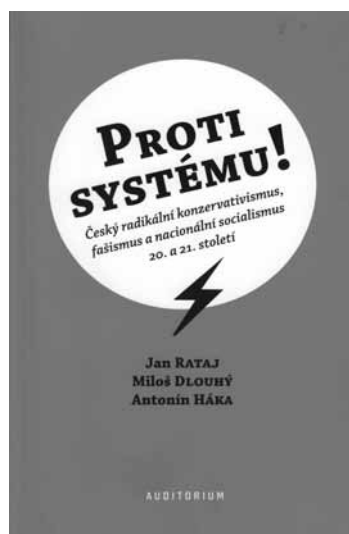
Keywords / Klúčové slová:

Czechoslovakia; communist regime; socialism; Stalinism; Czechoslovak normalization; Third Czechoslovak Republic; Czech-Slovak relations
Československo; komunistický režim; socializmus; stalinizmus; normalizácia; „tretia republika“; česko-slovenské vzťahy

Kmen s mnoha planými výhonky

Mapování české radikální pravice za poslední století

Šimona Löwensteinová



RATAJ, Jan – DLOUHÝ, Miloš – HÁKA, Antonín:

Proti systému! Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století.

Praha, Auditorium 2020, 334 strany,

ISBN 978-80-87284-84-1.

Kniha zkušeného historika Jana Rataje a jeho dvou spoluautorů, mladých politologů Miloše Dlouhého a Antonína Háky, je pokusem souhrnně popsat a rozebrat jedno významné, avšak dosud ve svém celku nedostatečně zpracované a ve veřejnosti málo známé téma, totiž české radikálně pravicové myšlenkové proudy a jejich působnost, a to jednak v historických souvislostech od vzniku Československa, jednak v dnešní České republice. Název knihy má vyjádřit jejich zásadně odmítavý postoj vůči liberálnědemokratickému systému první Československé republiky i našemu dnešnímu státnímu zřízení a ostatním demokraticky organizovaným státům. Mohl by však být případně nedopatřením (například při zběžném pohledu na graficky nepřilíš podařenou obálku) nesprávně pochopen, totiž jako výzva. Podtitul se snaží tato ideologická stanoviska pojmenovat a zařadit

do určitých, ne vždy stejnorodých a jednoznačných pojmových kategorií, jako je fašismus, nacionální socialismus a radikální konzervativismus, v němž mají prvně uvedené politické směry částečně svůj původ, respektive jeden ze zdrojů své ideologie.

Takto pojatá monografie se skládá ze tří částí, které zachycují historické kořeny české a slovenské krajní pravice, její „znovuzrození“ v devadesátých letech minulého století a proměny ve století jednadvacátém. Zatímco první část obsahuje historický výklad české extrémně pravicové scény v období meziválečném a válečném a zahrnuje ve stručnějším záběru i poměry na Slovensku, druhá a třetí kapitola mapují nedávné i aktuální proměny této scény za posledních třicet let. Svým způsobem přitom tvoří druhá kapitola pouze krátký úvod do problematiky vzniku nových radikálně konzervativních, fašistických nebo neonacistických hnutí v dnešní České republice. Obě hlavní části knihy se stylem a způsobem výkladu poněkud liší, což je dáno jednak velkým časovým odstupem mezi oběma tematizovanými údobími, jednak aktuální problematikou druhé části, která vyžaduje trochu jiný přístup.

Přes tuto nejednotnost částí v podstatě historické a části spíše sociologické a politologické i jejich časovou diskontinuitu tvoří kniha celek, který nespočívá v metodické důslednosti a podrobném popisu určitých myšlenkových směrů a hnutí, nýbrž v rozboru jejich zásadního postoje vůči liberálnědemokraticky koncipovanému státnímu zřízení, v tomto případě první Československé a současné České republiky. Vzhledem k tomuto úmyslu zůstává případná kritika ohledně přecenění historické působnosti českého fašismu nebo marginálního vlivu dnešních českých neonacistů irelevantní. Nejde o to, zdali nebo do jaké míry česká krajní pravice skutečně ovlivnila koncepci a vývoj Československé republiky, ani o to, že jsou dnešní proudy s podobným programem zanedbatelnou veličinou, nýbrž o jejich ideologickou strukturu a intenci, která za jiných předpokladů vedla ke zhroucení zdánlivých civilizačních jistot a ke katastrofám první poloviny minulého století. Rozbor jejich myšlení, ideologických kořenů a představ je tak podstatný nejen pro jejich historickou relevanci, nýbrž i jako možné scenáριο v ještě neuskutečněných konstelacích budoucnosti. Upozornění na tyto destruktivní tendence a poukaz na jejich nebezpečí i v dnešní době jsou hlavním záměrem a podstatným přínosem knihy.

První kapitola obsahuje relativně stručnou charakteristiku ideových a politických postojů české a slovenské krajní pravice v období první Československé republiky a na ni navazujících státních útvarů. Jednotlivé podkapitoly popisují původ, podstatu a působnost jednotlivých politických přesvědčení, úmyslů a aktivit zastánců těchto politických a společenských konceptů jednak v chronologickém sledu (první republika, druhá republika, protektorát a slovenský stát, poválečné zúčtování), jednak v tematickém záběru (pojetí demokracie, slovenská

krajní pravice, český fašismus, český radikální konzervativismus, klerofašismus). Rozbor se soustředí více na jejich světový názor než na konkrétní politické peripetie těchto směrů. Jedná se tu tedy spíše o dějiny idejí než o historickou naraci určitých událostí.

Autoři nijak nepopírají, že politický vliv těchto hnutí na celkový charakter a trend Masarykovy republiky byl v podstatě zanedbatelný. Přesto nelze opomenout fakt, že v Československé republice scházel důležitý stabilizační faktor v podobě skutečného konzervativismu, jenž by zabraňoval koncentraci moci a převratnému vývoji pod vlivem nedostatečně reflektovaných ideologií. „...konzervativní představitelé v demokratické modernizaci ČSR spatřovali jen nežádoucí, cizorodý model anglického a amerického liberalismu či protestantismu uměle importovaný demokratickými mocnostmi Dohody,“ konstatují autoři kriticky (s. 21). To platilo jak pro pojetí státoprávní demokracie, respektive „národní demokracie“ Karla Kramáře (s. 21–28), tak pro český katolicismus (s. 28–34), především v jeho fundamentalistické podobě, jako například u spisovatele Jaroslava Durycha (na rozdíl od konstruktivnějšího postoje předsedy lidové strany Jana Šrámka), a rovněž pro převážně autoritářsky konzervativní politickou kulturu na Slovensku i s tím spojenou radikálně separatistickou politikou Hlinkovy slovenské lidové strany, inklinující k fašismu (s. 35–38).

Základním měřítkem je v tomto případě různé pojetí demokracie: na jedné straně individualistické, které v zásadě zastávali hlavní představitelé republiky, na druhé straně zástupný a skupinový koncept národa či církve, propagovaný jejími odpůrci. To je velmi podstatný moment analýzy politických teorií a systémů. Přesto by nebylo na škodu upozornit na nenahraditelnou funkci onoho skutečného konzervativismu a tradičních společenských struktur a přesvědčení pro zachování i demokratických systémů. Jinak totiž vzniká nesprávný dojem, že jakékoliv levicové politické přesvědčení implikuje pozitivní vztah vůči demokratickému systému a konzervativní kritika naopak jeho destrukci, což je zásadním omylem mnohých „progresivních“ ideologií moderní doby včetně dnešních.

Fenomén českého fašismu a radikálního konzervativismu, popisovaný v dalších podkapitolách (s. 38–47 a 47–58), v historickém kontextu sice neznamenal ohrožení demokratického vývoje první republiky, neboť „ve srovnání se zahraničními protějšky zůstal český fašismus ... politicky okrajovým a početně slabým proudem“ (s. 38). To by však nemělo zastírat jeho zásadní postoje a intence po vzoru italského fašismu, totiž rasové pojetí národa, etnizaci veškerých společenských problémů a snahu nahradit parlamentní demokracii nepluralitním stavovským systémem pod vedením jedné státostrany, které by za příznivějších historických a společenských okolností mohly získat mnohem větší ohlas, jak

o tom meziválečná Evropa poskytuje dostatek příkladů.¹ Platí to i o dalších ideových proudech tohoto ražení, které autoři probírají, jimiž byl český klerofašismus (s. 41 n.) a nacionálněsocialistická Vlajka pod vedením Jana Rysa, spojující tradiční katolický konzervativismus s biologickým rasismem, antisemitismem a představou „židozednářského spiknutí“ (s. 42–47).

Jak autoři dokládají, ve třicátých letech se vyhrocovaly i autoritářské tendence radikálního konzervativismu v Československu a nabývaly fašistoidních rysů. Stále zřetelněji byly v tomto prostředí preferovány hodnoty jako národní jednota a brannost, směřující k nastolení úplně jiného režimu, docházelo zde k „patronizaci fašismu“ a sblížování s nacistickým Německem a fašistickou Itálií. Autoři tento trend demonstrují na příkladech české zemské organizace Československé strany lidové a agrární strany pod vedením Rudolfa Berana. Přitom je třeba uznat, že nijak nepopírají oprávněnost kritiky tehdejšího politického systému, který rovněž inklinoval k autoritářství, respektive obsahoval „autoritářské příměsí“ jako produkt ustavení takzvané pětky, vedl ke „zplanění liberální demokracie“, korupci a klientelismu. „Strategie omezení demokracie k záchraně demokracie byl precedens, jenž může být zneužit proti demokracii k jejímu faktickému popření,“ konstatují výstižně (s. 48). Toto zjištění je podstatným historickým poznatkem, který přesahuje konkrétní dobové konstelace a je i dnes vysoce aktuální. Pro pochopení nebezpečí antidemokratických myšlenkových směrů není smysluplné konstruovat nekritické dichotomie dobrého systému a jeho zlých nepřátel, nýbrž je třeba rovněž poznat jeho nedostatky a omyly jeho zastánců, jejichž kritika, v určitých ohledech oprávněná, zase prospěla i jeho odpůrcům.

Československá republika byla sice skutečně jedním z posledních ostrovů demokracie v moři čím dál autoritářštějších režimů a její politicko-ideový koncept zůstával přes veškeré nedostatky pozitivní a humánní. Přesto by se dalo zpochybnit implicitní ztotožnění Masarykovy a Benešovy republiky jako jednotného ideového rámce a politické praxe. Přinejmenším by neškodila zmínka o Benešově nereflektované samolibé představě vlastního racionálního jednání, jeho praktických politických omylech, diplomatické zaslepenosti a selhání, jeho diktátorských metodách a nemorálních rozhodnutích. V kontrastu s fašizujícím režimem druhé republiky jistě mají i Benešovy představy a intence mnohem blíže k Masarykovu ideovému světu. Ovšem rozpor mezi vyznávanými teoretickými principy a reálnou politickou praxí, který byl konstatován již u Masaryka, se u Beneše dále

¹ V této souvislosti je možno připomenout např. podobně pojatou habilitaci německého historika Kurta Sontheimera z roku 1962, která ukazuje, nakolik byly paralelní politické a ideové směry ve Výmarské republice neloajální vůči prvnímu demokratickému zřízení v německé historii a jak se staly živnou půdou pro Hitlerův převrat (SONTHEIMER, Kurt: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik: Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag 1978).

prohluboval. V případě krize a ohrožení demokracie takový nesoulad nejen ztěžuje hledání východiska, nýbrž oslabuje legitimitu systému a posiluje nepřátelské pozice. Rozbor těchto aspektů prvorepublikové demokracie by byl přínosný i jako precedens pro analýzu dnešní situace a občas podobně zaslepeného jednání soudobé politické reprezentace.

Nejrozsáhlejší podkapitola z celé knihy (s. 58–93) pojednává o období druhé republiky, která podle názoru autorů směřovala přímo k nastolení fašistického, respektive nacionálněsocialistického režimu.² Obsahuje rozbor zásadních postojů a praktik tehdejších politických elit. V tomto krátkém období od října 1938 do poloviny března 1939 se jednalo o jediný krajně pravicový režim v moderních československých dějinách, jehož povaha je ovšem v historickém bádání mnohdy popírána, bagatelizována či omlouvána situací akutního ohrožení jako pokus o záchranu demokracie, či alespoň existence republiky v její zbylé podobě. Hlavní teze této centrální podkapitoly spočívá v tvrzení, že demontáž demokratického systému a výstavba nového fašistického režimu neprobíhaly ani tak pod nátlakem Hitlerovy třetí říše jako spíše cílevědomě z domácích zdrojů. „Ochromení demokratických struktur a dezorientace veřejného mínění využila česká tradicionalistická a integrálně nacionalistická konzervativní pravice a fašisté pro své zviditelnění a nástup k moci,“ dodávají autoři (s. 60). Druhá republika podle nich nebyla pouze nouzovým projektem šokovaných politiků, nýbrž pokusem českých radikálních konzervativců uskutečnit vlastní antidemokratické představy. Pouze její předčasný konec po německé invazi a okupaci zabránil tomu, aby došlo k plnému nastolení československého fašistického státu.

Analýza postupů tehdejší vlády prozrazuje, že byla vedena úmyslem vybudovat nový režim „autoritativní demokracie“, spočívající v zavedení jednotného (jen formálně dvoustranného) politického systému s jasnou dominancí Strany národní jednoty jako státostrany, v likvidaci dělby moci, postupném zrušení parlamentního a právního systému, potlačení svobody projevu a nezávislých médií ve prospěch politické agitace a propagandy a v pokusu o převýchovu národa ve jménu postulátů Jednoty a Řádu. Jeho základem mělo být katolictví, stavovský sociální stát, ideologie rasově pojatého národa (takzvaného českého árijství) a s tím spojený rasový antisemitismus. Tomu odpovídala i nová zahraničněpolitická orientace na hitlerovské Německo s devótním postojem vůči němu. „Druhá republika za krátkou dobu své existence dokázala z domácích zdrojů uskutečnit demontáž demokratického systému a zařadit se do široké rodiny autoritářských a totalitních států tehdejší Evropy,“ zní závěr tohoto rozboru (s. 93).

² Tuto tezi Jan Rataj rozpracoval již ve své monografii *O autoritativní národní stát: Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939* (Praha, Karolinum 1997).

V případě, že záměrem tehdejší politické reprezentace bylo zachování Československa jako satelitního fašistického státu, byla tato destruktivní činnost založena na iluzorních předpokladech. Adolf Hitler neměl v úmyslu zachovat Československo v jakékoliv podobě a slovenská politika směřovala k separatismu. Po okupaci a vytvoření protektorátu pak nenašla žádoucí odezvu u nacistického Německa ani totální podřízenost prezidenta Emila Háchy a pronacistická angažovanost českých fašistů (s. 93–101). A kolaborace slovenských klerofašistů a nacionálních socialistů v Tisově režimu přinesla Slovenské republice v letech války jen zdánlivou samostatnost (s. 102–107). I tyto historické zkušenosti by měly být poučením o marnosti ústupků a neúčinnosti jakéhokoliv appeasementu vůči nepřátelským mocnostem s totalitní ideologií.

Závěrečná podkapitola první části sumárně pojednává o zúčtování s kolaboranty a fašisty v poválečné republice, které nebylo vždy adekvátní a spravedlivé, a připomíná vyloučení krajní pravice z tehdejšího politického života (s. 107–114). Jinak období od konce druhé světové války do pádu komunistického režimu v Československu není vůbec předmětem výkladu; zřejmě proto, že se fenomén extrémní pravice pod totalitní nadvládou nevyskytoval, přesněji řečeno byl spolu s veškerými ostatními politickými směry, jež by projevovaly nezávislé ambice, potlačen. Pro čtenáře mladší generace, pro něž tento předpoklad nemusí být samozřejmostí, by ale neškodilo stručné vysvětlení, proč krajní pravice nadlouho zmizela nejen ze zdejší politiky, ale i z povědomí občanů. V samotném závěru první části monografie je pouze zmínka o jisté návaznosti u ultrapravicové části exilu ve Spojených státech a Kanadě, jakož i fundamentální skupině katolického domácího disentu za normalizace, autoři však konstatují, že krajně pravicoví exiloví politici „neměli žádný vliv na dění v Československu“ po válce a nenavázali kontakty ani s další vlnou exilu po roce 1948 (s. 114). Pro souhrnný popis a výklad českého krajně pravicového myšlení a s ním spojených politických aktivit je sice zahrnutí těchto marginálních fenoménů nepodstatné, mohlo by se však stát impulzem pro další výzkum v tomto směru.

Krátká kapitola týkající se ultrapravicové scény v devadesátých letech je oddělena od další části asi jen z toho důvodu, že patří časově ještě do dvacátého století. Popisuje pouze dva společenské jevy: skinheadské hnutí (s. 115–124) a politiku republikánské strany Miroslava Sládka (s. 125–131), které hodnotí jako „revitalizaci“, respektive „populistické počátky“ krajní pravice dnešní doby. Autoři sice poukazují na diskontinuitu a koncepční neujasněnost tehdejšího oživujícího českého fašismu, upozorňují však také na rasovou ideologii obsaženou ve skinheadských písních a jejich násilnické akce a domnívají se, že pouze psychologický výklad skinheadů jako apolitické a společensky bezvýznamné, ze Západu importované subkultury podcenil skutečné motivy jejich zastánců a význam pro obnovu fašismu, jehož přetrvávání po pádu komunismu prý usvědčuje Ernsta

Nolteho a jeho pojetí fašismu (respektive nacismu) jako specifického jevu určité historické epochy z omylu (s. 116).³ To je samozřejmě (nezávisle na jiných Nolteho omylech) poněkud sporné tvrzení, neboť výskyt určitých fašistických nebo nacistických představ u jednotlivců nebo i celých hnutí ještě neznamená, že by byly ideovou charakteristikou své doby. Aniž bychom je chtěli podceňovat, je třeba rovněž brát v úvahu celkové ideové a politické naladění společnosti a vliv či význam jiných ideologických směrů a politických subjektů v daném období, které přítomná kniha netematizuje, ba ani nezmiňuje. Zrovna tak i politický neúspěch v zásadě ještě ústavně konformního, byť rétoricky velmi radikálního Sdružení pro republiku – Republikánské strany Československa poukazuje na neúčinnost podobných politických představ ve zdejších poměrech devadesátých let (stejně jako obdobný pokus německých republikánů o etablování nové konzervativní strany, které naprosto selhalo).

Přesto se patří i na základě různých historických zkušeností znovu zdůraznit, že i zdánlivě bezvýznamná hnutí a jejich ideové předpoklady, nemyslitelné v určité epoše nebo společenské situaci, mohou za změněných okolností nabýt vlivu a moci, ba ovládnout celou společnost a její vývoj na dlouhá desetiletí. Pro moderní antidemokratické ideologie fašismu, respektive nacionálního socialismu jako jeho specifické obdoby, a na druhé straně ideologie komunismu nebo bolševismu to platí pravděpodobně stejně jako pro některé dnešní postmoderní ideologie, jež ohrožují demokratický systém a celou civilizaci. Jejich živnou půdou jsou často společenské nešvary, korupce a neschopnost vládnoucích elit, které vyvolávají oprávněnou kritiku společnosti. Z ní vyrůstají a získávají na oblibě i dnešní „populistická hnutí“, která se ovšem pod vlivem radikálních skupin neomezují na pouhou snahu o nápravu společenských defektů a nesrovnalostí, destruktivních tendencí a politických chyb, nýbrž sledují vlastní ideologické představy a společenské koncepce, zaměřené někdy na změnu, nebo dokonce svržení stávajícího politického systému.

Třetí a nejrozsáhlejší kapitola knihy je pokusem o rekonstrukci české radikálně konzervativní až ultrapravicové scény, jak se vyvíjela v tomto století. Obsahuje popis různých, někdy i velmi malých politických skupin, spolků a stran, které lze zařadit do celkového konceptu radikální pravice. Zachycuje jejich vznik, aktivity, myšlenková schémata a mnohdy skryté úmysly; celkový obraz doplňují biografické portréty jejich vůdčích osobností. V sedmi podkapitolách se výklad postupně soustředí na myšlenkovou restauraci české krajní pravice a její školicí střediska

³ Tato úvaha se zřejmě vztahuje na (svého času vlivný) rozbor fašistických hnutí jako specifického druhu politického myšlení v určité epoše, s nímž přišel tento německý historik v 60. letech (NOLTE, Ernst: *Der Faschismus in seiner Epoche: Action française. Italienischer Faschismus. Nationalsozialismus*. München, Piper 1963; v českém překladu: *Fašismus ve své epoše*. Praha, Argo 1999).

po roce 2000 (s. 132–145), podzemní nacionálněsocialistické formace (s. 145–174), integrálně národní směr, reprezentovaný Národní stranou (s. 174–198), integrální katolicismus a fašismus (s. 199–225), evropský, takzvaně identitární fašismus (s. 225–234) a na koncepci a posuny Dělnické strany, respektive Dělnické strany sociální spravedlnosti (s. 234–260 a 260–285).

Hlavní teze této části, kterou autoři dokládají na základě činnosti, veřejné programatiky nebo i jednotlivých výroků v rozhovorech a na internetových platformách, zní, že se tu jedná o myšlenkovou obnovu vlastních nestejnorodých tradic, přizpůsobujících se dnešním globálním trendům a proudům jiných zahraničních radikálně pravicových, nacionalistických či rasistických hnutí. K tomu směřuje pokus o jejich apologii v podobě revizionisticky podávané a zkreslené minulosti, respektive vytváření vlastní „identity“ konstruováním historických mýtů a imitací pravicově extremistických stran z jiných zemí. Ideologie všech uvedených směrů obsahují určité postuláty, které byly součástí dřívějších fašistických, nacistických nebo rasových světónázorů, jako je například mytizovaná minulost, konzervativní tradicionalismus, především kult vlasti a rodiny, dále idealizovaná představa hierarchické stavovské společnosti, etnické, respektive rasové pojetí národa, sociální kritika a podpora s etnický selektivním zaměřením, a také odpor vůči liberálním hodnotám a pluralitnímu parlamentnímu systému, kult násilí a samozřejmě vždy přítomný antisemitismus všemožného zabarvení, zejména v podobě spikleneckých teorií. Uvedené směry a uskupení však netvoří celek, působí roztržštěně a jsou mezi sebou nejednotné (například jejich nacionální zaměření má v některých případech protiněmecký osten, jindy je proněmecké), mnohdy i samy ve svém programu a činnosti rozporuplné. Původní koncepce se rovněž vzhledem k dnešní situaci a pod vlivem paralelních zahraničních orientací poněkud pozměnily, například pangermánský nacistický mýtus byl v moderním neonacismu nahrazen programem bílého evropanství.

Přes celkovou intenci upozornit na nebezpečí těchto ideologií a politických aktivit pro demokratický systém se autoři snaží podat pokud možno neutrální obraz bez moralizujících odsudků či dichotomie „správných“ a „zavrženíhodných“ názorů. Odlišná stanoviska nedémonizují, jejich zastánce neoznačují za „nepřátele společnosti“ a „boj proti pravici“ nepovyšují na jediný správný politický postoj. Na rozdíl od takovýchto morálně založených polemických posudků, známých například z německé levicové publicistiky, zůstává kniha celkem vědecky zdrženlivá. V některých případech nikterak nepopírá oprávněnost společenské kritiky, se kterou pravicoví radikálové přicházejí. Typicky to platí například pro takzvanou romskou otázku, tedy „chronicky neřešené“ a oficiálně tabuizované konflikty se „sociálně vykořeněnou“, respektive „neadaptabilní částí romského obyvatelstva“ (s. 160, 184, 253–255, 275, 290 n.), určité aspekty členství v Evropské unii (autoři zmiňují například „vtíravou a jednostrannou kampaň“

pro vstup do unie – s. 258) nebo neschopnost či neochotu dnešní politiky řešit problémy korupce, klientelismu a „elitářství zplaněných tradičních politických stran“ (s. 273). (Autoři ovšem odmítají kritiku postojů dnešního papeže ze strany vyhraněných katolických konzervativců, ale naopak je obhajují – s. 199 n.) Domnívám se, že je třeba ocenit pochopení autorů pro protest (byť v podání extrémní pravice) vůči fenoménům, jako jsou „skutečně nefunkční multikulturní konstrukty a globální kosmopolitismus“ (s. 138), před kterými současné politické reprezentace většinou zavírají oči. Poukazují přitom i na (přínejmenším v německém mainstreamu veřejného mínění tabuizovanou) souvislost mezi „kosmopolitní“ výchovou (lépe řečeno, „multikulturalistickou“ ideologií a propagandou Evropské unie) a recepcí globalizovaného neonacismu, která se stává svého druhu obrannou reakcí a antitezí takových postulátů. Podle jejich slov byla do českého povědomí „vnášena umělá černobílá konstrukce jediných alternativ: vydestilovaného čistého evropanství, popř. světoobčanství, kontra český nacionalistický provincialismus“ (s. 147 n.); ten byl přitom denuncován jako šovinismus, xenofobie, antievropanství a účelově stavěn do protikladu k demokracii, občanské společnosti a lidským právům. Podobnou souvislost tvoří selhání tradičních socialistických a sociálnědemokratických stran, jež upustily od ideje sociálního státu a obhajoby reálných zájmů obyčejných občanů a „přešly na nové programové cíle v duchu moderních neoliberálních ideologií, které potlačují důraz na sociální a národní identitu a zájmy“, a vznik politických subjektů typu nacionálně-socialistické Dělnické strany, prezentující se jako alternativa neoliberálního kapitalismu i zkrachovalého komunismu (s. 236 n.).

Problémem zůstává, že tato – byť oprávněná a často i většinovou společností sdílená – kritika je pro skutečně fašistické či neonacistické směry většinou jen záminkou a příležitostí prezentovat se jako zachránce a získávat vliv, aby později mohly nastolit řád podle vlastních ideálů či ideologických představ, který by znamenal likvidaci svobodné společnosti a jejího právního a demokratického systému. Nelze pochybovat, že extrémní pravice politicky zneužívá existující společenské problémy a může tak čerpat z určitého, proměnlivého potenciálu občanské nespokojenosti. Přesto autoři musí konstatovat, že se českým neonacistům a neo-fašistům jejich pokusy o infiltraci mládeže a oslovení širší veřejnosti nikdy během posledních dvou desetiletí nevydařily, že jejich úspěch při veškerých (i lokálních) volbách byl mizivý a že zůstali celkově marginálním politickým jevem. Pro zklamané, rozhořčené nebo znepokojené voliče představují dosud přijatelnější variantu spíše populistické strany, které „nejsou protidemokratické, protipluralitní a rasistické“ (s. 273).

To ovšem neznamená, že bychom extrémní pravici v České republice i jinde mohli ignorovat. Právě v dnešní krizové době, kdy se do velké míry vytratilo vědomí demokratických a civilizačních hodnot, relativizovaných nebo difamovaných

jako kulturní imperialismus, je třeba věnovat pozornost ideologickým předpokladům určitých společenských a politických postojů a jejich destruktivním intencím. Ohledně ultrapravicových směrů to kniha *Proti systému!* do velké míry splňuje. Neměla by však být pochopena v tom smyslu, že krajní pravice jako taková znamená jediné možné ohrožení naší – dosud ještě v podstatě svobodné – společnosti. Rozbor jejích vlastních autodestruktivních tendencí a také jiných radikálních ideologických trendů by měl být součástí či doplňkem žádoucí diagnózy dnešní civilizační krize, v jejímž kontextu i dosud marginální neofašistické nebo neonacistické tendence mohou nečekaně nabýt na popularitě a společenském vlivu.

Abstract

The book by historian Jan Rataj and political scientists Miloš Dlouhý and Antonín Háka entitled Proti systému! Český radikální konzervativismus, fašismus a nacionální socialismus 20. a 21. století [Against the System! Czech Radical Conservatism, Fascism and National Socialism in the Twentieth and Twenty-First Centuries] comprehensively discusses the multifaceted phenomenon of the extreme political right in Czechoslovakia and the Czech Republic from 1918 to the present. In the first part, the authors cover the period of the First and Second Czechoslovak Republics, the Protectorate of Bohemia and Moravia and the wartime Slovak Republic. The period of the renewed Czechoslovak and Czech democracy, since the early 1990s, is examined in the second part with an emphasis on the developments in the twenty-first century. Despite some differences in the method of treatment and the temporal discontinuity of the two parts, the book, according to the reviewer, is a successful summary of the issues. It analyses the attitudes these ideological trends and political movements maintain towards the liberal-democratic establishment, and it outlines their (common or different) features and continuities. The reviewer agrees with the assessment that, with the exception of the years from 1938 to 1945, the Czech radical-right scene was fragmented and marginal, but she also draws attention to the danger that in other historical constellations the same anti-systemic forces could have gained much greater influence and that they can still draw on the defects of today's democracy.

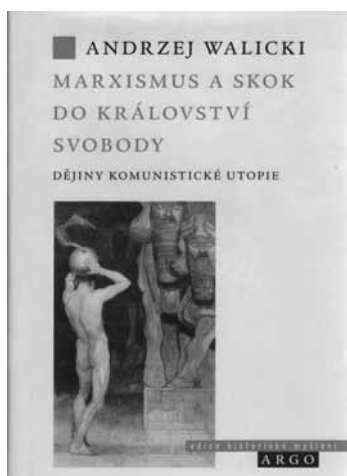
Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Czech Republic; political movements; radical right; conservatism; fascism; National Socialism
Československo; Česká republika; politická hnutí; radikální pravice; konzervativismus; fašismus; nacionální socialismus

Kontinuity marxistického myšlení

Vlastimil Hála

Centrum globálních studií, Filosofický ústav AV ČR, v. v. i., Praha



WALICKI, Andrzej:

*Marxismus a skok do království svobody:
Dějiny komunistické utopie.*

Z polského originálu přeložila Marcela Bramborová.
Praha, Argo 2020, 800 stran, ISBN 978-80-257-3065-2.

Vzhledem k tomu, že recenzovaná kniha má velmi komplexní charakter, pokusím se místo reprodukce obsahu jednotlivých kapitol, jejichž témata často prostupují celou publikací, vyhmátnout některé klíčové problémy. Ty budu konkretizovat u některých významných představitelů marxistického myšlení v návaznosti na interpretaci autora. Samozřejmě si uvědomuji, že u takové metody je přítomen prvek subjektivního výběru.

Základním záměrem knihy vlivného polského historika idejí Andrzeje Walického (1930–2020),¹ který od druhé poloviny osmdesátých let působil jako profesor na Univerzitě Notre Dame v americké Indianě, je hledání předpokladů pozdějších

¹ Původní vydání: WALICKI, Andrzej: *Marksizm i skok do królestwa wolności: Dzieje komunistycznej utopii*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1996.

podob marxistické a konkrétněji komunistické ideologie už v základech Marxových a Engelsových ideových koncepcí. Autor poukazuje jednak na souvislost „mladého“ a „zralého“ – respektive řečeno s Masarykem „nevykvašeného“ a „vykvašeného“ – Marxe, jednak na souvislost základů Marxova myšlení s Engelsovou interpretací, a dále na spojitost klíčových koncepcí obou „klasiků“ s pozdějšími myšlenkami osobností, které se hlásily k marxismu (Antonio Gramsci, Rosa Luxemburgová, Georgij V. Plechanov, Karl Kautsky, Vladimir I. Lenin, Josif V. Stalin a další). Walicki se přitom zaměřuje především na souvislosti implicitní, jež nejsou na první pohled patrné; neříká, že pohyb marxistického myšlení takto navazující na „klasiky“ se nutně musel ubírat striktně daným směrem nebo že by vztah k marxovským zdrojům vylučoval jiné varianty jeho vývoje, respektive jiná zpracování jeho impulzů a jiné interpretace. Autor se ovšem zaměřuje více na kontinuity než diskontinuity. Bojuje takříkajíc na dvou frontách: na jedné straně proti nesmiřitelně protimarxistickým, militantně antikomunistickým koncepcím bagatelizujícím vnitřní ideologické difference a politické proměny marxistické teorie a praxe, zejména uvnitř komunistických režimů, kde se marxismus stal oficiální státní ideologií; na straně druhé – a to o poznání rozhodněji – proti koncepcím západních marxistů a levicových marxologů, kteří popírají jakoukoli souvislost mezi zejména Marxem, částečně i Engelsem (a také mezi Marxem na jedné straně a Engelsem na druhé), a pozdějšími koncepcemi, zvláště Leninovými a Stalinovými. V tomto rámci kritizuje i absolutizaci rozdílů mezi Leninem a Stalinem i mezi nimi na jedné straně a jejich následovníky na straně druhé.

Po obsahové stránce pokládám ve Walického interpretaci základních impulzů Marxova myšlení za podstatné zvláště tři motivy, které spolu ovšem úzce souvisejí, a to od jeho raných děl až po období zralé. Pokusím se je zde sumárně charakterizovat:

Zprvé, *odmítnutí tržní, respektive zbožní ekonomiky* (Marcela Bramborová překládá „zbožové“). Walicki dokládá, že Marxovým myšlením se vine jako červená nit myšlenka, že zbožní výroba bude rychle vystřídána netržní směnou na vyšší úrovni, a to už v první, socialistické fázi budování komunismu. To souvisí i s problémem dělby práce a s perspektivou jejího zrušení. Důvodem Marxova odmítání je hlavně přesvědčení, že zbožní výroba vytváří závislost lidí na věcech a penězích jako všeobecném ekvivalentu v procesu směny zboží, a to závislost větší, než byla osobní závislost za feudalismu. Ve formě zbožního fetišismu jde zároveň o výraz *odcizení* (s. 63, 86 a 138).

Tento motiv pak putuje všemi variantami marxisticky orientovaného myšlení. Z toho pochází i jeden z paradoxů marxistického pojetí osvobození individua, který je možno vidět právě ve vztahu k fenoménu práce. Právě v období před zrušením dělby práce v komunistické společnosti totiž musí být podrobena maximálně racionální a *koncentrované organizovanosti*, což je společné jak představě

Kautského, tak Leninově (s. 263, 281 a 272). Plyne to z koncepce svobody jako poznané nutnosti, především v Engelsově pojetí, k čemuž se ještě vrátím.

Zadruhé, *osvobození člověka v jeho rodové podstatě*. Autor zdůrazňuje, že výše uvedená Marxova klíčová myšlenka organicky souvisí s filozoficky ještě základnější rovinou jeho myšlení, jež měla snad nejintenzivnější působnost: totiž s chápáním osvobození individuů jako osvobození člověka v jeho *rodové* podstatě. Z tohoto pojetí vyplývá podle Walického i podcenění odlišnosti, nedostatek smyslu pro pluralitu ve vizi beztržní společnosti (s. 85–89). To je pak umocněno v dalším vývoji marxismu a vrcholu dosahuje v negativním smyslu ve stalinismu. Andrzej Walicki v tomto ideovém založení Marxovy koncepce vidí *protiklad liberálního pojetí*, vycházejícího naopak od individua v jeho jedinečnosti (s. 85). Věc je ovšem složitější, a dokonce lze říci, že se tu projevuje určitý paradox. Marx netematizuje zvláštní komunitaristické hodnoty ve smyslu současných debat mezi komunitaristy a liberály; to obecně je inkarnováno v jednotlivém. Sféra specifického rozvoje člověka jako pluralita životních možností ovšem u Marxe nemizí, nýbrž se přesouvá do volnočasových aktivit (s. 86). Bylo by zde, dodávám, možno poukázat na obdobnou představu obsaženou v Schillerově *Estetické výchově*.

V chápání člověka jako „rodové“ bytosti (podle překladatelky „bytosti druhu“ – s. 231) jsou pak pokládána za nepodstatná, případně hodna překonání taková partikulární určení, respektive identity, jako je národnost, která je marxovskému univerzalismu na obtíž (s. 85 a 91). Zatímco odmítnutí zbožní výroby má především ekonomické konotace, pojetí člověka jako rodové bytosti obnáší konsekvence povýtce politické.

Zatřetí, *deterministicko-teleologické pojetí lidských dějin*. Autor nalézá tento motiv už v základech Marxova myšlení – charakteristický je ovšem především pro Marxe „zralého“ – a dokládá, že ještě silněji zaznívá v Engelsových pracích. Podstatnější než odlišnosti mezi Marxem a Engelsem, které Walicki nezastírá, například v koncepcích dějinného vývoje, jakož i mezi oběma „klasiky“ a ostatními analyzovanými autory, jsou proto z hlediska celkové kompozice Walického knihy vzájemné shody. V základním pojetí člověka jako *rodové bytosti* se Engels s Marxem shoduje (s. 231). Přestože se oba liší například v periodizaci dějin (s. 241–248), lidskou historii shodně chápou jako *zákonitý proces*. Tento základ Marxovy koncepce Engels rozšířil i na oblast přírody v podobě její „dialektiky“ – jakožto součásti deterministicko-teleologické ontologické koncepce, to ovšem není z hlediska hlavního zaměření naší publikace prioritní; ta sleduje především oblast lidských dějin (s. 200–251).

V tomto kontextu je právě Engels prezentován jako systematizátor marxistické filozofie. V jeho reinterpretaci Hegelovy dialektiky vystupují do popředí především scientistické a deterministické prvky. Zejména pojetí *svobody jako poznané nutnosti* (s. 219) pak jistě nejen podle Walického ovlivnilo velmi kontroverzně další

vývoj marxismu tím, že jej podrobilo zjednodušení, respektive redukci, zejména opomenutím aktivní role subjektu (s. 156). Takové pojetí vyvolalo kritiku i uvnitř marxismu. Autor v této souvislosti uvádí Gramscioho charakteristiku Engelsovy koncepce jako „fatalistické“ (s. 162).

Scientistický determinismus se projevuje jak v oblasti přírodních věd, a to jako systém zákonů, tak i – a to především – jako nutný proces vývoje lidské společnosti. Artikuluje se mimo jiné jako „racionální nutnost“ uplatňující se v požadavku výrobního procesu jako řádu (s. 251), což pak inspirovalo i Karla Kautského. I přesto Engelsova myšlenka, inspirovaná Hegelem, o svobodě jako poznané nutnosti a základní tematizace problému svobody v tomto výměru podle Walického „marxovský“ zdroj mají (s. 255–268). Engels tedy ovlivnil další vývoj marxismu především „správným pochopením nutnosti“ jako předpokladu ovládnutí zákonitostí vývoje. Z tohoto řečiště podle autora nevybočuje, jak uvidíme, ani Leninův voluntarismus.

Nebyl to ovšem jediný způsob, jak Friedrich Engels ovlivnil další vývoj politické teorie a praxe marxismu. V explicitně politické sféře je třeba připomenout „legalistickou“ linii sociálnědemokratického myšlení, založenou na principech Engelsovy „závěti“ (s. 258 a 263). Byť neochvějná jistota o směřování lidských dějin byla společná tomuto legalistickému i pozdějšímu radikálnímu (komunistickému) proudu uvnitř marxistického politického hnutí, různost metod k dosažení žádoucí budoucnosti vedla k jeho trvalému rozštěpení.

Motiv zákonitosti vývoje lidské společnosti se promítá do rozličných koncepcí vycházejících z marxismu jako základ či předpoklad uvědomělé účasti na nutnosti a logice dějin i u pozdějších autorů (s. 612 n.). Že jednotlivé motivy nejsou izolované, o tom svědčí například problém charakteru práce jako závislosti a odcizení a problém dějin jako nutného determinovaného pohybu i svobody jako poznané nutnosti. Týká se to i koncepcí takových osobností, jako byl třeba „Leninův renegát“ Karl Kautsky, který představu neúprosné logiky dějin a svobody jako poznané nutnosti konkretizoval v myšlence vystupňované racionalizace práce, kde bude mít každý své systematické místo (s. 271–289). Takové pojetí pracovní organizace jako výrazu dějinné nutnosti mělo ovšem u Kautského kontrapunkt v myšlence zkrácení pracovního času ve prospěch volného, disponovatelného času, kde se otevře prostor pro kulturní rozvoj osobnosti všech lidí.

Uvedená základní univerzalistická koncepce člověka jako rodové bytosti má různé relativně speciálnější konsekvence, a ne vždy pozitivní, jak Walicki také ukazuje. Jednou z nich je vztah k národnostní otázce, který autor sleduje u různých myslitelů a v různých souvislostech. Marxistická vize osvobození lidstva byla založena univerzalisticky a neměla vypracovanu integrální koncepci národnostních problémů; vyjádření k nim má charakter komentářů spjatých s událostmi. Nejdrastičtější pocházejí z období revolucí v letech 1848–1849, kdy nabývají až

antihumánního rázu odsouzením slovanských národů (s. 216). Jistou arbitrárnost mají výroky o postavení menšin v jednotlivých státních celcích.

Kromě „klasiků“ je to snad nejvýrazněji patrné v názorech Rosy Luxemburgové, odmítající přednostní právo na sebeurčení národů (s. 336–344). Podcenění významu národnostní otázky v teorii i praxi marxismu se výrazně projevilo v rozmanitých souvislostech, v praktické rovině například v politice jednotlivých sociálnědemokratických stran v mnohonárodnostní habsburské monarchii, jak před vypuknutím první světové války, tak ještě výrazněji během ní. Později je možné tuto tendenci sledovat i v národnostní politice socialistických států, jak v jejich vnitřních poměrech, tak ve vzájemných vztazích (například mezi Maďarskem a Rumunskem). K tomu by bylo ovšem dlužno dodat, že mnohohrstevný národnostní problém nedokázala „vyřešit“ žádná ideová koncepce a uspokojit žádná politická praxe, zejména pokud jde o poměr teritoria a národního sebeurčení.

Mezi relativně speciálnější motivy marxistického myšlení je už u „klasiků“ možno zařadit otázku, zda předpokladem přechodu k socialismu je úplné rozvinutí kapitalismu, nebo zda lze v některých případech tento vývoj přeskočit a využít zvláštní historickou situaci. Dokonce i Karl Marx v rozporu se svou základní dějinně filozofickou ideovou konstrukcí připouštěl možnost přeskočit kapitalistickou fázi vývoje navázáním na ruskou občinu (viz citovaný dopis ruské revolucionářce Věře I. Zasuličové, s. 118). S tím aspoň implicitně souvisí i problém politické praxe marxismu, zda v konkrétních politických událostech a sporech podpořit raději představitele v uvedeném smyslu rozvinutého velkokapitálu, anebo vlastně zpátečnickou maloburžoazii (s. 196 n.).

Je-li deterministické pojetí dějin jednou z obecných charakteristik marxismu, které Walicki vyzdvihuje, dlužno dodat, že ne všechny Marxem inspirované koncepce se pohybují jednoznačně v řečišti takového myšlení. I z tohoto hlediska je pro autora zajímavá Rosa Luxemburgová; vybočuje totiž dosti výrazně z tradice marxovského determinismu, což ovšem ani pro ni neznamenal, že by nesdílela obecnou marxistickou perspektivu směřování a vyústění dějin. Andrzej Walicki se jí věnuje dosti podrobně a uvádí také její inspiraci tradicí polského revolučního romantického heroismu i zajímavé postřehy k národnostní otázce (s. 335).

Rosa Luxemburgová je ale jistě nejen pro Walického zajímavá i v jiném smyslu. Týká se to nejkontroverznější politické komponenty marxismu, která má vzhledem k myšlence osvobození lidstva vlastně implicitně neuniverzalistický charakter, totiž *diktatury proletariátu*. Tato myšlenka má skutečně marxovskou provenienci; vyvstává však problém, jak ji pojmout a skloubit právě s perspektivou emancipace. Luxemburgová se k tomuto tématu vyjádřila velmi výrazně v rámci své kritiky leninského pojetí. V jejím postoji je ovšem nepochybně patrné napětí mezi odmítnutím poručnického vztahu profesionálních revolucionářů vůči proletariátu („revoluční sebeemancipace mas“) a přesvědčením o možnosti skloubit

některé postuláty pluralistické demokracie (například svobodu tisku) s diktaturou proletariátu (s. 319–344). V tomto ohledu se její pozice dostala do konfliktu s leninismem. Diktatura proletariátu v rámci marxistického myšlení představovala obecněji pro mnohé marxisty tvrdý „oříšek“. Podobný problém řešil například i Kautsky. Společným rysem těchto přístupů bylo, že se jejich reprezentanti snažili najít jakýsi *modus vivendi*, respektive rozpornou jednotu mezi demokracií a diktaturou. Tento rozpor „vyřešil“ až Lenin ve prospěch diktatury odstraněním demokracie jako druhého členu kontradikce.

Akcentování kontinuity a jednotného základního pramene rozmanitých koncepcí marxismu autorovi nebrání v tom, aby viděl v díle Marxe samotného, především ovšem „mladého“, též ne-li protikladné, tedy alespoň komplementární aspekty. Tyto potence pak různým způsobem rozvíjeli výrazní představitelé marxistického myšlení. Především je to motiv *aktivní role subjektu*. Ta se neomezuje jen na přetváření skutečnosti, ale má i gnozeologický a axiologický význam. Walicki uvádí v této souvislosti i myslitele, kteří se kriticky vztahovali k podceňování aktivní role subjektu v Engelsově koncepční kodifikaci marxismu (Anatolij V. Lunačarskij, Antonio Labriola, Antonio Gramsci, Karl Korsch, György Lukács – s. 151–163). V širší souvislosti autor konstatuje i Engelsův vliv na „omezení filozofičnosti“ Marxových prací (s. 222 n.).

Zdůraznění aktivní role subjektu nemá ovšem vždy pouze „antideterministický“ význam, totiž že se svobodné lidské jednání nemůže omezit na „poznanou nutnost“; aktivita subjektu může naopak deterministicky pojatý charakter lidských dějin i umocnit. To je případ Leninova jen zdánlivě hypostazovaného „voluntarismu“. Vladimír Iljič Lenin hraje samozřejmě v autorově knize klíčovou roli. V souladu s její celkovou koncepcí, kladoucí důraz především na kontinuitu různých podob marxismem inspirovaných teorií, pokládá Walicki leninismus za legitimní plod vyrůstající z marxovsko-engelsovských kořenů, byť jeho specifiku nezastírá. Autorova interpretace takto především zdůrazňuje, že Leninův voluntarismus není zavěšen ve vzduchoprázdnu, nýbrž vyrůstá z Marxova celkového spekulativního pojetí nutného směřování lidských dějin.

U Lenina ovšem nalezneme i prvky, jež v klasickém marxistickém pojetí nejsou obsaženy. Platí to zvláště o jeho pojetí revoluce, spjatém s elitářským postavením vůdčí vrstvy profesionálních revolucionářů, která teprve umožňuje revoluční aktivizaci dělnických mas, jež nejsou bez tohoto vedení s to pozvednout se nad úroveň „tradeunionismu“. Marxovský původ myšlenky „diktatury proletariátu“ lze samozřejmě stěží popírat – a nečiní to ani Walicki – ovšem její leninské sepětí přímo s faktickou diktaturou profesionálních revolucionářů a jejich nadvládou nad všemi oblastmi života, včetně masmédií i soudní sféry, to je nepochybně Leninovo novum. Vůle ztělesněná v aktivitě profesionálních revolucionářů a založená na údajně nepochybném poznání historických zákonitostí

popohání v tomto pojetí revolučním způsobem lidské jednání právě *ve směru* Marxovy historicko-politické koncepce (s. 375 n.).

Vcelku obecně se občas poukazuje na mimomarxistické zdroje leninismu. Mimo výslovně politickou sféru se to podle Walického týká motivu protikladu chudých a bohatých, který se u Lenina jeví jako výraz předmarxovského uvažování v návaznosti na ruskou tradici, stavící často spíše na negativně vzepjatých emocích než na objektivní analýze (s. 370). V oblasti výslovně politické se pak jedná o blanquismus a robespierrovské jakobínství. Leninův aktivistický voluntarismus, který s nimi souvisí, bývá dáván do protikladu k Marxovu determinismu (k tomu viz výše), zvláště k jeho přesvědčení, že revoluce musí nejprve započít v průmyslově nejvyspělejších zemích (i když také u Marxe je možno nalézt prvky vymykající se z tohoto rámce). Lenin zde takřkajíc „dialekticky“ je i není v rozporu s tímto stanoviskem: uskutečnění revoluce v relativně zaostalém Rusku nebylo míněno jako izolovaný akt, respektive proces; mělo být impulzem světové revoluce, v níž by proletariát průmyslově vyspělých zemí opět hrál vůdčí roli. Je možno říci, že jakkoli Leninovo pojetí je inspirováno tradičním marxismem, představuje – sáhnu-li volně k termínu německého filozofa Nicolaie Hartmanna – „kategoriální novum“.

Také koncepci válečného komunismu Walicki zasazuje do „marxovských“ souvislostí a nechápe jej jako nezbytnost v důsledku válečné situace. Podle něj vycházel válečný komunismus z Marxových představ tím, že byl pokusem odstranit zbožní směnu rychlým uskutečněním komunistického cíle; autor se tak kriticky obrací vůči interpretacím, které v něm spatřují jen okolnostmi vynucené dočasné řešení. Za to považuje *naopak* systém Nové ekonomické politiky, který charakterizuje v souladu s Leninovým vyjádřením jako odbočku, respektive dočasný úkrok (s. 458 a 515). Že Leninovo pojetí nebylo v širším rámci marxistického myšlení izolované, dokládá Walicki i poukazem na Karla Kautského, který vyzdvihuje přímou směnu jako pozitivní protiklad zbožní ekonomiky (s. 282). Za charakteristický rys Leninova myšlení považuje autor to, že neznal „konflikty hodnot“ (s. 348). Vysvětlení nachází organicky v jeho „ideokratickém“ pojetí výkonu politické moci, jež všechny oblasti politického i občanského života podřizuje marxisticko-leninské ideologii v interpretaci stranického vedení.

Po filozofické stránce ovšem je Leninův obraz u Walického poněkud zploštěn. Jeho stručný výklad se opírá jen o *Materialismus a empiriokriticismus*, tedy spis vykazující až „předmarxistický“ způsob uvažování v inspiraci francouzským osvícenským materialismem a z těchto pozic bojující proti soudobým, dle Lenina idealistickým interpretacím výsledků přírodních věd. Andrzej Walicki „nezná“, nebo alespoň neuvádí, Leninovo poučení Hegelovou dialektikou ve *Filosofických sešitech*, jež celou problematiku staví do jiného, diferencovanějšího světa.

Také Josifa Vissarionoviče Stalina, který je často stavěn do (negativního) protikladu k Leninovi, Walicki v souladu se svým důrazem na kontinuity marxistického myšlení prezentuje především v návaznosti na impulzy Marxova a Leninova myšlení. Stalinův „portrét“ zdůrazňuje tedy rovněž především to společné, nikoli odlišné, podobně jako tomu je v podání vztahu mezi klasickým marxismem a leninismem. Autor upozorňuje na méně tematizované stránky Stalinova myšlení a jeho srovnání s předchůdcem (Leninem) i následovníkem (Chruščovem) ve vedení komunistické strany nevyznívá pro Stalina *ve všech ohledech* – jak je to obvyklé – negativně. Takto působí Stalinův portrét poněkud netradičně.

Walicki nepopírá masový teror za jeho vlády ani její totalitní charakter, poukazuje ale spíše na běžně nezdůrazňované momenty. Dovršení diktatury stranického vedení nad komunistickou stranou i společností po likvidaci vnitrostranické demokracie dává autor do kontextu s Leninovým základním východiskem. Z hlediska působnosti základních marxistických – především ekonomických – motivů se mu Stalin jeví ovšem spíše jako umírněný ideolog i politik, proti němuž byl sám Marx protitřním extremistou (s. 632). Zdůrazňuje, že na rozdíl od Lenina, vyznávajícího příjmový egalitarismus, Stalin podporoval příjmovou diferenciaci a finanční ohodnocení práce, nepovažoval za něco negativního vydělávání peněz a nebyl stoupencem nivelizace spotřeby (s. 520).

Autor upozorňuje na rozličné stránky Stalinova hodnotového konzervatismu. V této souvislosti dokonce nadhazuje hypotézu, zda jeho svázanost marxismem ve smyslu jediné absolutně spolehlivé a závazné teorie nebyla ke škodě jeho způsobu vládnutí. Kdyby nebyl „ideokratickým“ diktátorem, přesvědčeným o své aktivní účasti na neúprosné logice dějin, mohl prý mít na svědomí méně obětí, alespoň těch z „vlastních řad“ (s. 566–568). Mimochodem je zajímavé, že Stalin často nebyl – ať už „zprava“, nebo „zleva“ – považován za „opravdového komunistu“. „Vděčil“ za to zřejmě jednak schopnosti skrývat vlastní záměry, jednak některým skutečně „konzervativním“ opatřením, jako bylo znovuzavedení důstojnických hodností, opětovné oddělení chlapeckých a dívčích tříd, oceňování „pokrokových“ a vlasteneckých činů carů, a dokonce částečná rehabilitace pravoslavné církve a umožnění náboženského života (s. 521). Uvedené kroky ovšem měly podle autora do velké míry (i když ne pouze) instrumentální charakter. Pevné přesvědčení o dějinné nutnosti a deterministicko-teleologické povaze lidských dějin Stalin samozřejmě sdílel.

Také Chruščovův portrét je neotřelý: zatímco Stalinův vyznívá v některých ohledech relativně příznivěji, než jak je všeobecně předkládán, u Chruščova je možno – opět relativně – konstatovat spíše opak. Autor dokládá, že v určitých směrech byl Nikita Sergejevič Chruščov ortodoxnějším marxistou-leninistou než Stalin, třeba když se i prakticky snažil vytvářet předpoklady brzy očekávaného příchodu komunismu; k tomu mělo sloužit například upozadění role práva jako

specializované oblasti ve prospěch výkonu spravedlnosti neprofesionálními občanskými kolektivy, jako byly domovní schůze (s. 651). Chruščovova kritika Stalina a negativních stránek jeho vlády je v knize ale podána dosti zběžně, což platí i pro jeho nezamýšlený vliv na rozvoj „revizionismu“ v komunistickém hnutí a na jeho rozštěpení v souvislosti s politickou konfrontací Sovětského svazu s Čínou. Také portrét Leonida Iljiče Brežněva se liší od dosti rozšířeného zjednodušeného pojetí tohoto politika jako obnovitele stalinismu. Trefně však Walicki charakterizuje podstatu brežněvovské éry jako odklon od utopismu komunistického cíle k upevňování a rozvíjení „reálného socialismu“.²

Gorbačovova charakteristika vyznívá u Walického jako – mohli bychom říci – „dialektický zvrat“ v úsilí o obrodu marxismu-leninismu. Jeho výsledkem totiž byla transformace tradičního marxistického pojetí svobody, zejména ve výměru poznané nutnosti, v její liberálnědemokratické pojetí po zhroucení autoritativně ideologické opory režimu, který se nepřestal hlásit k marxismu-leninismu (s. 677).

Na interpretaci charakteru a vývoje marxistického myšlení v Polsku je třeba podle mě ocenit, že autor neakceptuje černobílý obraz zastávaný antikomunisty, kteří v tomto fenoménu vidí *jen* sovětský import. Walicki jej líčí i jako výsledek dobrovolného pozitivního přimknutí části intelektuálů k marxismu, kteří tak reagovali na reakční poměry předválečného Polska s ideologickou nadvládou konzervativního katolicismu (s. 611–616). Ukazuje také, co bylo pro tyto intelektuály na marxismu přitažlivé a jakým směrem se pak ubíral jejich další myšlenkový vývoj (Leszek Kołakowski). Zde i ve výkladu postojů sovětských intelektuálů se objevují zajímavé psychologické postřehy o „dvojím myšlení“ (v návaznosti na George Orwella) a také pozoruhodné zamyšlení o „naladění“, v němž se člověk vžívá do postoje, který v kriticky střízlivé perspektivě nezastává (s. 600 n.). Autor sleduje společenský a politický vývoj v Polsku v souvislosti s proměnami role ideologie a konstatuje, že již od roku 1956 lze pozorovat proces „deideologizace“ a v sedmdesátých letech i připuštění „socialistického pluralismu“ (o kterém se v Československu začalo opatrně diskutovat až těsně před kolapsem komunistického režimu).

Závažným nedostatkem je podle mě ovšem *polonocentrismus* Walického knihy. Čtenář marně hledá ve jmenném rejstříku například Dubčekovo jméno a celkově také alespoň sumární zhodnocení pražského jara. Obecněji se to týká

² Anglický termín *real existing socialism* je možná výstižnější. Neznamená jen rezignaci na ideál, ale zdůrazňuje konkrétní realizaci socialismu v mezích daných možností, což je *de facto* v kontrastu k nerealizovaným ideálům, jak je hlásali nejen „klasici“ marxismu a jejich „pravověrní“ dědici, ale i trockismus, československý „socialismus s lidskou tvář“ apod. V tomto smyslu má tedy termín výhodu „bezprostřední skutečnosti“, jak říká Hegel ve *Fenomenologii ducha*.

i dalších alternativních variant marxismu shrnovaných pod termín „revizionismus“ nebo třeba analytického marxismu Geralda Allana Cohena. Bylo by také zajímavé stručně charakterizovat odlišnosti teoretických přístupů a politické praxe stranických elit v jednotlivých lidovědemokratických či socialistických zemích, které se hlásily k marxismu, případně marxismu-leninismu. Za výstižné naopak považuji autorovo závěrečné zhodnocení, že každá budoucí levicová ideová koncepce bude muset rezignovat na marxovskou charakteristiku „vědeckosti“. Zde bych doplnil, že se to zdaleka netýká jen marxisticky inspirovaných teorií.

Pokud bych měl označit nejpovážlivější dědictví linie marxisticko-leninského myšlení, kterou sleduje Andrzej Walicki, pak by to byl nepochybně *ideokratismus*. I v poměrech pluralitní demokracie mohou být resuscitovány v oslabeném modu některé jeho komponenty, jako je rozlišování „správných“ a „nesprávných“ názorů, odstraňování „nevhodných“ obsahů z médií či veřejného prostoru a podobně.³

Kapitolu samu pro sebe tvoří problémy s překladem. Marcela Bramborová překládá totiž citované pasáže z různých děl podle jejich polských překladů v recenzované knize, nikoli z originálů, a nepřidrží se ani jejich českých překladů, pokud jsou k dispozici. Už v samém názvu použité spojení „království svobody“ namísto v češtině běžně užívaného výrazu „říše svobody“ je jistým „polonismem“. Překladatelka ani jinde nebere moc v potaz zavedené české termíny; tak místo obvyklého výrazu „rodová bytost“ používá spojení „bytost druhu“, místo pojmu „subjekt“ (například ve smyslu „subjekt dějin“) se v knize vyskytuje „podmět“, a podobných příkladů by se našla celá řada. K jasnosti a čtenářskému komfortu tato poplatnost polskému jazyku původního díla příliš nepřispívá.

Abstract

Marxismus a skok do království svobody: Dějiny komunistické utopie [*Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The History of Communist Utopia*], a comprehensive monograph by the Polish historian of ideas Andrzej Walicki, is the Czech translation of the original Polish edition entitled Marksizm i skok do królestwa wolności: Dzieje komunistycznej utopii (Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN 1996) and represents, according to the reviewer, a very serious attempt at an all-embracing interpretation of the genesis of Marxist thought from its „classics“ through Leninism and Stalinism to older and more recent revisionism. Walicki looks for the preconditions of the later development of Marxism already in Marx and Engels, pointing out mainly implicit connections and accentuating continuities

³ Nejnověji jsme toho občas svědky v souvislosti s ruskou invazí na Ukrajině. Jako příklad může sloužit neuvedení Vlášilova filmu *Stíny horkého léta* s banderovskou tematikou, původně ohlášeného v programu České televize.

of Marxist conceptions rather than their differences and contradictions. He sets himself against both the implacable anti-communism that belittles the transformations of Marxist thought, and the Western leftist intellectuals who deny the connection between the original Marxist ideas and the way they were implemented in communist countries. The reviewer focuses on some of the book's central themes and puts into concrete terms Walicki's interpretations of the key representatives of Marxist thought, especially Karl Marx, Friedrich Engels, Vladimir I. Lenin and Joseph V. Stalin. These include the rejection of the market economy, the idea of the liberation of man in his generic nature, and the deterministic-teleological conception of history, implying the inevitable development of human society. The book's shortcomings, according to the reviewer, are its excessive focus on Poland and problems of terminology in the Czech translation.

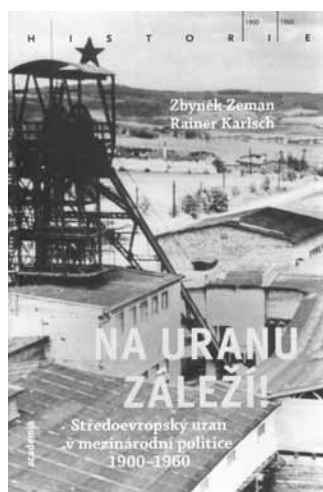
Keywords / Klíčová slova:

Marxism; Marxist thinking; communism; Marxist revisionism; social utopias; political theories; Karl Marx; Friedrich Engels; Vladimir Lenin; Joseph Stalin
marxismus; marxistické myšlení; komunismus; marxistický revizionismus;
sociální utopie; politické teorie; Karl Marx; Friedrich Engels; Vladimir Lenin;
Josif Stalin

Historie krušnohorského uranu v nesouměrné české a německé optice

Tomáš Dvořák

Historický ústav, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně



ZEMAN, Zbyněk – KARLSCH, Rainer:

Na uranu záleží! Středoevropský uran v mezinárodní politice 1900–1960.

Z anglického vydání přeložil Aleš Valenta.

Praha, Academia 2020, 428 stran,
ISBN 978-80-200-3072-6.

I když se český překlad knihy objevil v roce 2020, anglická předloha vyšla už o dvanáct let dříve a německému originálu je letos již rovných dvacet let.¹ Již v době svého vzniku byla přitom tato monografie v některých dílčích aspektech zastaralá a v mezidobí mezi jednotlivými překlady se výzkum, alespoň pokud jde o Československu zasvěcenou část knihy, dál významně posunul. Je třeba jedním dechem dodat, že profesor Zbyňku Zemanovi již nebylo dáno české vydání aktualizovat, případně doprovodit předmluvou, a ani zhlédnout překlad.

¹ ZEMAN, Zbyněk – KARLSCH, Rainer: *Uranium Matters: Central European Uranium in International Politics, 1900–1960*. Budapest – New York, Central European University Press 2008; KARLSCH, Rainer – ZEMAN, Zbyněk: *Uranangeheimnisse: Das Erzgebirge im Brennpunkt der Weltpolitik, 1933–1960*. Berlin, Ch. Links 2002. Pro účely této recenze vycházím z druhého německého vydání (pod stejným názvem a u stejného nakladatele) z roku 2003.

Zemřel v roce 2011. Nebudu se proto zabývat posunem v poznání problematiky za uplynulých dvacet let, ale zaměřím se na jedinečnou středoevropskou perspektivu knihy, která je sama o sobě dobrým důvodem k překladu starší práce a doposud ojedinělým pokusem pojednat dohromady o těžbě uranu v Československu a v Německé demokratické republice, a to v mezinárodních souvislostech. Alespoň tak je ambice knihy vyjádřena v jejím podtitulu. S ním si musí čtenář vystačit, protože standardní úvod s popisem výzkumných otázek či výkladového rámce bude v knize hledat marně.

Ač by se to mohlo zdát, kniha není přísně vzato srovnávacím pohledem na československou a východoněmeckou těžbu uranu. V závěrečné poznámce se autoři sice pouštějí do úvahy o tom, proč na německé straně Krušných hor nevznikla soustava vězeňských táborů připodobňovaná k sovětskému Gulagu, zatímco v Čechách ano. Také zde platí, že o tomto tématu mezitím vznikly důkladnější studie. Základním problémem z hlediska možného hlubšího srovnání však je fakt, že každá z ústředních kapitol knihy („Politika čsl. uranu“ a „Wismut AG: stát ve státě“) pojednává o něčem jiném.

Kapitola věnovaná československému uranu je celkově méně koncepční a stojí spíše na náhodně pospojovaných podkladech. Její součástí je například disproportionálně rozsáhlý portrét předsedy vlády Zdeňka Fierlingra coby údajného hlavního strůjce československo-sovětské uranové dohody z podzimu 1945, přičemž je velmi závislý na diplomové práci Madeleine Korbelové (později Albrightové) z konce padesátých let.² Podobně z textu kapitoly vyčnívá exkurz do komunistického pronásledování skautingu, který je s tématem spojen jen úzkým můstkem. A nakonec, také delší pasáž o každodennosti uranového tábora z pohledu politického vězně se vymyká vlastnímu tématu knihy, sama o sobě je nicméně velmi zdařilá. Zde patří Zbyňku Zemanovi dík za to, že čtenářům přiblížil nepublikované vzpomínky vězňů z tábora Vojna, které jsou dochované v příbramském Muzeu III. odboje. Na druhé straně omezení tohoto obrazu na Vojnu má za následek vypuštění problémů dynamiky vývoje táborů a některých jejich specifik. Existence pracovních táborů, jejich zabezpečení a nucené práce, zejména v případech politických vězňů, je nakonec hlavním tématem celé kapitoly a Zbyněk Zeman se při tom v převážné míře opírá o studie Karla Kaplana a Ludmily Petrášové z devadesátých let.³

Zatímco Zemanova československá část je tedy pevně ukotvena v tematice komunistické perzekuce a bezpečnostní politiky, Karlschova kapitola věnovaná

² KORBEL, Madeleine Jana: *Zdenek Fierlinger's Role in Communization of Czechoslovakia*. Wellesley (Mass.), Wellesley College 1959.

³ KAPLAN, Karel: *Tajný prostor Jáchymov*. České Budějovice, Actys 1993; PETRÁŠOVÁ, Ludmila: Vězeňské tábory v jáchymovských uranových dolech 1949–1961. In: *Sborník archivních prací*, roč. 44, č. 2 (1994), s. 335–447.

sovětské uranové akciové společnosti Wismut, která uran těžila na saské straně Krušných hor, respektive v Durynsku, je zajímavější a komplexnější. Především uranovou těžbu ukazuje jako integrální součást sociálního a ekonomického vývoje v Sovětské okupační zóně Německa a poté v NDR, byť se pochopitelně soustředí na mnohá specifika, která vyplývala ze strategického významu produkce této suroviny a z celkové podřízenosti podniku sovětským orgánům. Objektem tohoto kolektivního portréту nejsou jen nositelé moci, ale také havíři, jejich sociální situace a možnosti vyjednávání. Je to do značné míry dáno již jejich aktivní rolí ve východoněmeckém povstání roku 1953. Kapitola je tak do značné míry sociální studií, ale také v otázkách politiky a moci se opírá o důkladnější archivní výzkum než kapitola česká. Zároveň je však nešťastné, že se ve výkladu politiky přísunu pracovních sil, která je „jáchymovské“ i „wismutské“ perspektivě knihy společná, neprotnula s paralelně vrcholícím výzkumem východoněmecké pracovní politiky.⁴

Nekompatibilita obou hlavních částí je výrazná. Není například s čím srovnat údaj, že Wismut AG tvořila v roce 1950 tři a půl procenta východoněmeckého hrubého národního produktu. Civilní pracovní síly v národním podniku Jáchymovské doly stojí prakticky zcela mimo pozornost knihy, navzdory tomu, že jich řádově bylo stejně jako tamních vězňů a absolutně nakonec více. Podobně jako v NDR, byť v menším rozsahu, se jejich migrace podílela na změnách sídelních struktur nebo na vzniku specifické kultury a paměti. Zajímavá otázka pozice domácí komunistické strany v podnicích, kterou v české perspektivě Zbyněk Zeman vznáší jako vůbec první, je však v jeho kapitole bohužel pojednávána na základě velmi neúplných pramenů, takže ani zde nemáme relevantní bázi pro srovnávání. Je to škoda tím spíš, že celá kniha je protkána úvahami o sovětizaci či aplikaci sovětských modelů, aniž by tyto pojmy byly důkladně problematizovány a vymezeny.

Pojednání o uranových podnicích je uvozeno zajímavou spojovací kapitolou věnovanou vymezení prostoru krušnohorského, nejen uranového hornictví v delší časové perspektivě. Této kapitole předchází ještě vstupní oddíl s názvem „Mimořádná síla“, přibližující historii snah o vojenské využití uranu během druhé světové války a těsně po ní. Pro českého čtenáře, nezasvěceného do seriózního výzkumu mezinárodní politiky a vojenské historie v daném období, zde přináší text řadu překvapivých poznatků, zapadajících však svým vyzněním spíše do ranku odvážné a spektakulární televizní publicistiky. Nejenže tato zjištění nejsou přiměřeně kontextualizována, ale poznámkový aparát navíc poskytuje pouze velmi chatrnou dokumentaci o jejich zdrojích.

Tento problém se však týká celé knihy, která absencí příslušného heuristického úvodu, jenž by popsal úskalí pramenného výzkumu, vytváří mylnou představu,

⁴ Finální výsledek výzkumu viz HOFFMANN, Dierk: *Aufbau und Krise der Planwirtschaft: Die Arbeitskräftelenkung in der SBZ/DDR 1945 bis 1963*. München, Oldenbourg 2002.

že se pohybujeme v bezpečném terénu jasně vymezených informačních zdrojů. Platí to tím spíše, že tato problematika má kvůli dlouhé tradici utajování a různých informačních manipulací všechny předpoklady, aby se stala pramenem mnoha tradovaných a nepodložených legend či mytologií. Citační kultura, ale také vymezení problematiky a badatelského kontextu publikace, nepřekračují výrazně úroveň takzvané literatury faktu. V případě československého uranu tak kniha bohužel do značné míry reprodukuje základní nedostatek uranové „prastudie“ Karla Kaplana, která poznámkovým aparátem nedisponuje vůbec.⁵ Ani klíčová otázka dostupnosti a využitelnosti ruských archivů se zde neřeší a „československá“ kapitola vlastně žádný odkaz na ruské archivy neobsahuje. Jinak přehled archivů, v nichž autoři báдали, vypadá na první pohled uspokojivě, zejména v případě archivů německých, výčet konkrétních studovaných fondů ovšem chybí. Při bližším pohledu do poznámek zjišťujeme, že rešerše provedené v archivech třetích států, ale do značné míry i v archivech českých, byly spíše nahodilé než systematické. Kromě jednoho fasciklu z fondu Klementa Gottwalda v Národním archivu a několika jednotlivých dokumentů z podnikového archivu Diamo (nástupce podniku Jáchymovské doly) zůstala archivní pozůstalost československého uranového průmyslu a jeho řídicích struktur v podstatě netknuta.

Český exilový historik Zbyněk Zeman do širších souvislostí zapojil krátké exkurzy do různých témat československé poválečné historie, přičemž však reprodukuje nebo sám konstruuje řadu drobných, leč zásadních nepřesností. Takzvaný malý retribuční dekret negeneroval odsouzené vězně a mezi tábory nucené práce a tábory trestaneckými byl zásadní rozdíl nejen v délce pobytu vězňů. Takzvaní retribuční vězni v Jáchymovských dolech nebyli místní Němci (s. 84, 164 n. a 168 n.). Horní Slavkov nebyl sídlem samostatného okresu (s. 148, 168 a 179). Na nepřesnosti ale narazíme i v Karlschově kapitole o Wismutu: Zavádějící je informace čerpaná podle poznámky z propagandistické příručky z roku 1988, která se zmiňovala o hornických transportech z Horního Slezska a Čech, jejichž osazenstvo údajně samo vyhledávalo zaměstnání ve Wismutu (s. 268). Z Čech žádné podobné transporty vypraveny nebyly, naopak němečtí horníci byli poměrně brzo plošně vyňati z odsunu a zadržováni v zemi. Část z nich byla v roce 1948 dokonce nasazena v místním uranovém průmyslu.

Lepší péči by rozhodně zasluhovala redakce překladu. Nešikovný překlad „Hitlerův stranický kamarád“ (s. 24) by sítím odborné lektury proklouznout neměl. Těžko také říci, zda označení bezmasých jídel lágrové kuchyně za „vegetariánská“ (s. 191), převzaté z anglické verze a odpovídající i německému originálu, je v daném kontextu a přinejmenším v rámci českých konotací nejvhodněji zvoleným pojmem.

⁵ KAPLAN, K.: *Tajný prostor Jáchymov*.

Problémové místo je na straně 113. Chybný překlad, ze kterého vyplývá, že v Jáchymově před rokem 1949 neexistovala táborová infrastruktura, nedává vzhledem k informacím na jiných místech knihy smysl. Překladatel se z toho pokusil „vybruslit“ zobecněním nebo zamlžením některých pojmů, konkrétně pojmu „válečný zajatec“ (*prisoner of war* – POW), jež překládal jako „válečného vězně“, a pojmu „vězeňská práce“ (*convict labor*), překládaného jako „nucená práce“. Pointa spočívá v tom, že trestanecké tábory neměly být postaveny v oblasti, kde dosud žádné tábory neexistovaly, jak uvádí překladatel, ale tam, kde ještě dosud žádné nebyly, měly být postaveny také (s. 78 anglického vydání).

Problémů s překladem je ale v publikaci zřejmě víc. Na straně 267 se tak objevuje tvrzení o zhroucení plánu na zaměstnání dvou a půl tisíce válečných zajatců, kteří se podpisem kontraktu s Wismutem měli vykoupit ze zajetí. V německém originálu je správně uvedeno, že jedinou realizovanou výjimkou byl nakonec převod zajatců z Jáchymova. Ve velmi volném překladu z angličtiny se však dovidáme smysl nedávající informaci, že „na práci do Wismutu byli odesláni pouze váleční zajatci, kteří měli odejít do Jáchymova“ (s. 267).

Nejasná jsou také pravidla transkripce geografických názvů. Vedle dnes již namnoze antikvovaných českých tvarů Saská Kamenice nebo Cvikov se objevuje (zřejmě z angličtiny převzatý) prepis ruského města Briansk místo českého Brjansk a také nesprávný, zřejmě z ruštiny či z angličtiny derivovaný tvar Kijev.

V textu se objevuje řada osob označených pouze příjmením, které nejsou blíže představeny. Na obranu autorů je třeba uvést, že křestní jména některých sovětských příslušníků společné správy Jáchymovských dolů se zkrátka v pramenech nevyskytují. Jistě je v nich však k dohledání křestní jméno prvního komunistického ředitele podniku Jáchymovské doly, inženýra Františka Simína. V knize se objevuje pouze jako Simin (s. 204, 212 a rejstřík), možná v domněnku, že šlo o Rusa. Funkce ředitele je opakovaně přeložena do češtiny jako manažer.

Ačkoli je české vydání opticky paradoxně o poznání objemnějším svazkem než německé i anglické vydání, z nějakého důvodu se do něj nevešla dobrá polovina původních tabulek, žádné fotografie, ale ani seznam hojně používaných zkratk. Lze jen litovat, že se knihy neujal pozornější vydavatel, který by s odstupem vydávané dílo vybavil potřebným edičním aparátem včetně příslušné ediční poznámky, jak to známe u řady jiných překladů historické literatury.

Knihu lze přes učiněné výhrady doporučit, protože „uranovou“ problematiku představuje v širším, a zejména mezinárodním kontextu a překonává tak pocit jedinečnosti a neopakovatelnosti, který téma v českém veřejném, ale i odborném diskurzu zpravidla provází. Těžba uranové rudy na německé straně Krušných hor se navíc s knihou *Na uranu záleží!* dostává k českému čtenáři vůbec poprvé.

Abstract

The publication by Czech historian Zbyněk Zeman and his German colleague Rainer Karlsch Na uranu záleží! Středoevropský uran v mezinárodní politice 1900–1960 is a translation of the English edition Uranium Matters! Central European Uranium in International Politics, 1900–1960 (Budapest – New York, Central European University Press 2008). The original was published in German in 2002. As a result of this time gap, the work is, in some respects, outdated compared to current research. It deals with the history of mining and processing of uranium ore in the Erzgebirge region near the Czech-German border, but as the review points out, not in a comparative perspective. While the central Czech chapter mainly describes the forced labour camps, the life of political prisoners and the communist persecution associated with uranium mining in the Jáchymov mines after 1948, the parallel German chapter is more comprehensive and focuses on the activities of the Soviet uranium joint-stock company Wismut in the political and social context of the German Democratic Republic. Nevertheless, the merging of Czech and (East) German uranium history into one volume, from its very beginnings, and setting it into the context of international security policy, is considered by the reviewer as the book's greatest contribution.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; German Democratic Republic; uranium; communism; Erzgebirge region; forced labour camps; political prisoners; Jáchymov mines; Wismut Ltd.

Československo; Německá demokratická republika; uran; komunismus; Krušnohoří; tábory nucené práce; političtí vězni; Jáchymovské doly; Wismut AG

Sluhové dvou pánů?

Právnická fakulta Humboldtovy univerzity
v letech 1945–1989

Petr Kreuz

Archiv hlavního města Prahy



MARKOVITS, Inga:

Diener zweier Herren: DDR-Juristen zwischen Recht und Macht.

Berlin, Ch. Links 2020, 239 stran,
ISBN 978-3-96289-085-8.

Americká právní vědkyně německého původu Inga Markovitsová (narozena 1937) se zabývá problematikou právní vědy v bývalé Německé demokratické republice již více než půl století. V letech 1979 až 2018 byla řádnou profesorkou práva na Texaské univerzitě v Austinu. V první polovině devadesátých let se významně podílela na hluboké, pronikavé a nakonec velmi úspěšné transformaci právnického školství v nových spolkových zemích, čímž nepochybně zásadně přispěla k rozvoji německé akademické právní vědy. Již před zánikem NDR byla profesorka Markovitsová uznávanou znalkyní tamější právní vědy. Sjednocení Německa a její expertní činnost jí pak od počátku devadesátých let umožnily zabývat se důkladně justiční praxí v bývalé NDR a představiteli tamější justice, zejména soudci a advokáty. Markovitsová není svým školením právní historičkou a ve svých dlouholetých výzkumech vytčeného tématu vycházela zejména

ze studia soudních spisů a z osobních rozhovorů se soudci, advokáty a dalšími osobami se vztahem k východoněmecké justici.

Výrazným publikačním a vědeckým počinem, který vzešel z těchto výzkumů a vzbudil oprávněnou pozornost, byla metodologicky novátorská a velmi podnětná kniha *Spravedlnost v Lüritzu*.¹ V ní Markovitsová originálně přiblížila vývoj a každodennost východoněmecké justice a její aktéry, především na základě písemností dochovaných ve spisovně nejmenovaného okresního soudu na severozápadě bývalé NDR (Lüritz je fiktivní název, jde o přístavní město v někdejším Rostockém kraji). Ze zkušenosti archiváře, potýkajícího se posledních bezmála třicet let z velké části právě s písemnostmi všeobecných soudů první instance z období komunismu, mohu konstatovat, že většina zjištění a postřehů autorky je velmi přesná, byť na některé skutečnosti pohlíží s větším odstupem a odlišnou optikou a třebaže místy projevuje snad až přílišnou empatii k aktérům popisovaných událostí a jejich konkrétním činům.²

Ve své nové publikaci *Sluhové dvou pánů* si Inga Markovitsová vytkla za cíl poznat postavení právníků v bývalé NDR, kteří byli (v dobově proměnlivé míře) na jedné straně vázání právem, na druhé straně však též loajalitou k vládnoucí moci. Diktatura vystavovala východoněmecké právníky rozličným tlakům a nutila je přizpůsobovat se panujícím poměrům. To se přirozeně odráželo také v tom, jakým způsobem nakládali s právem, ať už v rovině právní vědy, či právní a justiční praxe. Autorka připomíná, že patrně žádná jiná východoněmecká profesní skupina nebyla po pádu diktatury tolik podezřelá ze zatíženosti komunistickým režimem jako právníci. Všichni bývalí východoněmečtí soudci a státní zástupci (prokurátoři) se (po předchozím propuštění) museli znovu ucházet o svá místa. U všech státních zástupců byla automaticky prověřována jejich případná příslušnost a vazby ke Státní bezpečnosti (*Staatssicherheit* – Stasi). Většina univerzitních učitelů práv z dob NDR byla odstraněna, neboť profesori a docenti východoněmeckých právnických fakult se znovu museli ucházet o svá místa podle (západo)německých předpisů a kvalifikačních kritérií. To mělo reálně za následek, že v polovině devadesátých let tvořili univerzitní učitelé z dob bývalé NDR v profesorských sborech právnických fakult v nových spolkových zemích jen zlomek, nebo v nich nebyli

¹ MARKOVITS, Inga: *Gerechtigkeit in Lüritz: Eine ostdeutsche Rechtsgeschichte*. München, C. H. Beck 2006 (2. vydání 2014). Anglická verze: TÁŽ: *Justice in Lüritz: Experiencing Socialist Law in East Germany*. Princeton, Princeton University Press 2010.

² Kniha Ingy Markovitsové, která je prvním obsáhlejším dílem věnovaným každodennosti justice v prostředí východoněmecké komunistické diktatury, se mezi právními vědci a historiky setkala většinou s velmi příznivým ohlasem. Někteří recenzenti nicméně knize vytýkali, že nenabízí pohled na justici v bývalé NDR zdola, nýbrž spíše ze specifické perspektivy soudců východoněmeckého okresního soudu (viz zvláště ROTTLEUTHNER, Hubert: Lüritz gibt es nicht. In: *Rechtsgeschichte / Legal History*, č. 11 (2007), s. 212–216).

zastoupení téměř vůbec (například na znovuoobnovených právnických fakultách univerzit v Greifswaldu a v Rostocku).

Publikace sestává ze tří rozsáhlých kapitol, v nichž Markovitsová přibližuje z různých úhlů pohledu a s odlišnými akcenty jedno a to samé téma: dějiny a ka-ždodennost právnické fakulty východoberlínské univerzity v letech 1945 až 1989. Vyučující této fakulty autoři zároveň posloužili jako výzkumný vzorek pro poznání činnosti a postojů právníků v bývalé NDR.

Po skončení války byla výuka na právnické fakultě berlínské univerzity (tehdy *Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin*) obnovena v lednu 1946, a to pod kontrolou sovětské okupační správy. Na Humboldtovu univerzitu byla berlínská univerzita přejmenována teprve v roce 1948, poté co z ní odešli studenti s kritickým vztahem ke komunistickému režimu a byla založena Svobodná univerzita (*Freie Universität*) v Berlíně-Dahlemu, který patřil do americké okupační zóny rozděleného města. Obnovení činnosti právnické fakulty v sovětské zóně se potýkalo s řadou problémů, v první řadě personálních. Na fakultě, která měla zpočátku asi tři sta padesát studentů, mohlo setrvat jen velmi málo nacismem nezatížených profesorů. Z těch profesorů, kteří byli donuceni odejít po nástupu nacismu, se vrátili pouze dva. Na fakultě tak přednášeli většinou nehabilitovaní učitelé, hlavně z řad nacisty pronásledovaných či levicově orientovaných advokátů a soudců. Snaha přilákat minulostí nezatížené profesory z jiných německých právnických fakult nebyla příliš úspěšná. Navíc úspěchy dosažené v tomto směru byly zpravidla pouze dočasné. O tom typicky svědčí krátké působení pražského rodáka a slovatného německého právního historika Heinricha Mitteleise (1889–1953), jenž přišel na berlínskou univerzitu v roce 1947, aby již na jaře příštího roku přešel na univerzitu do Mnichova. Na katedry právnických fakult v západním Německu se v letech 1949 až 1951 přesunulo několik dalších profesorů Humboldtovy univerzity. Ještě v roce 1951 odešel do Kolína nad Rýnem profesor občanského práva Hermann Dersch, jenž byl dokonce v letech 1947 až 1949 rektorem Humboldtovy univerzity.

Zavádění výuky v duchu „marxisticko-leninského pojetí práva“ tak na Právnické fakultě Humboldtovy univerzity spočívalo v první polovině padesátých let převážně na bedrech mladých asistentů. První naděje na politické uvolnění po Stalinově smrti vzápětí zhatilo brutální potlačení lidového povstání v NDR ze 17. června 1953. Krátké politické oteplení nastalo na východoberlínské právnické fakultě teprve na jaře 1956 v reakci na dvacátý sjezd sovětské komunistické strany. Reformní snahy, jakož i úsilí o rozšíření oficiální komunikace s kolegy v západním Německu, výrazně zbrzdilo už potlačení protikomunistického povstání v Maďarsku sovětskými vojsky počátkem listopadu 1956. V návaznosti na tyto události bylo v letech 1957 a 1958 několik vyučujících Filozofické fakulty Humboldtovy univerzity odsouzeno za protistátní spолčování k mnohaletým trestům.

Definitivní konec nadějí na destalinizaci východoněmecké justice a právní vědy znamenala neblaze proslulá konference v Postupimi-Babelsbergu v dubnu 1958, kde byla prosazena koncepce lipského profesora státního práva a komunistického dogmatika Karla Polaka. V souvislosti s babelsberskou konferencí proběhla také kampaň proti několika reformně orientovaným učitelům Právnické fakulty Humboldtovy univerzity. Vztyčení Berlínské zdi 13. srpna 1961 pak zásadně změnilo dosavadní orientaci fakulty, která byla nucena se nadále zaměřovat především na právní vědu v sovětském bloku, neboť její komunikace se západní právní vědou byla prakticky znemožněna, nebo přinejmenším velmi omezena. Bylo tomu tak paradoxně přesto, že (západo)německý trestní zákoník platil v NDR do roku 1968 a německý občanský zákoník (*Bürgerliches Gesetzbuch* – BGB) zůstal v NDR v platnosti až do roku 1975. Na postavení Právnické fakulty (od roku 1968 „Právnické sekce“) Humboldtovy univerzity se od přelomu padesátých a šedesátých let až téměř do pádu komunistické diktatury nic zásadního nezměnilo. Dobové politické události, jako bylo potlačení pražského jara v srpnu 1968 či zbavení občanství populárního písničkáře Wolfa Biermanna na podzim 1976, měly na berlínské právnické fakultě jen omezený ohlas.

V první kapitole knihy Markovitsová zachycuje, jak se učitelé východoberlínské právnické fakulty postupně přizpůsobovali a posléze podřizovali vládě Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED). Zatímco ještě na přelomu čtyřicátých a padesátých let byli do značné míry tolerováni i nacismem nezatížení „buržoazní“ učitelé, mohla ve druhé polovině padesátých let i relativně malá odchylka od oficiální stranické linie znamenat citelný postih, či dokonce propuštění z fakulty. Učitelé Právnické fakulty Humboldtovy univerzity byli nuceni se tomuto tlaku vládnoucí strany přizpůsobit, respektive podříditi, jak to zřetelně symbolizovala babelsberská konference. Mantinely jejich působení pak dále zúžilo vztyčení Berlínské zdi.

Od roku 1963 se Právnická fakulta Humboldtovy univerzity specializovala na vzdělávání budoucích soudců a advokátů, zatímco příprava státních zástupců (prokurátorů) se z velké části přesunula na právnickou fakultu v Jeně. Reforma vysokoškolského studia v NDR z roku 1968 znamenala mimo jiné zkrácení právnického studia z pěti let na čtyři roky a přejmenování původních fakult na „sekce“, v jejichž čele nestál děkan, nýbrž ředitel (*Direktor*). Tentýž zákon přinesl i další rozšíření výuky předmětů takzvaného obecného základu (marxisticko-leninské filozofie, politické ekonomie, vědeckého komunismu a dějin dělnického hnutí), jehož výrazným projevem bylo na Humboldtově univerzitě zřízení zvláštní sekce (fakulty) marxismu-leninismu.

Na počátku sedmdesátých let byli členy SED nejen téměř všichni vyučující právnické sekce, ale i většina studentů. (V roce 1980 bylo ve straně 83,6 procenta studentů právnické a 77 procent studentů filozofické sekce oproti 16,9 procenta

posluchačů chemie.) Na východoněmeckých právnických fakultách se tehdy ustálil vynucený stav, kdy pro každé právní odvětví existovala pouze jedna oficiálně schválená učebnice. K rozsáhlejším kolektivním výzkumným projektům přistoupila právní věda v NDR až v polovině sedmdesátých let. Počet odborných a vědeckých právnických časopisů byl velmi nízký. Od šedesátých let se od učitelů a studentů berlínské právnické fakulty stále častěji požadovalo, aby účastí na veřejných akcích projevovali svou loajalitu vůči komunistickému režimu. Nadále se zostřovala kontrola shora, od sedmdesátých let například procházela veškerá korespondence právnické sekce rukama jejího ředitele. Na několika příkladech Markovitsová dokládá, že velká část učitelů a funkcionářů Humboldtovy univerzity si ještě během roku 1989 neuvědomovala hloubku krize komunistického režimu v NDR a nepředpokládala jeho nadcházející pád.

Prvními právníky z Humboldtovy univerzity, kteří v lednu 1990 zažádali o rehabilitaci, respektive nápravu bezpráví z období komunismu, byly dvě oběti babelsberské konference, a to vysoce kontroverzní Hermann Klenner a Bernhard Graefrath. První z nich byl od roku 1978 členem východoněmecké akademie věd a druhý byl v letech 1963 až 1982 profesorem mezinárodního práva na Humboldtově univerzitě. Oba byli od druhé poloviny sedmdesátých let činní jako oficiální východoněmečtí zástupci v různých mezinárodních organizacích na ochranu lidských práv a podíleli se tak mimo jiné na zastírání zločinů vládnoucího režimu.

Druhá kapitola nese výstižný název „Nevrlá poslušnost revizionistů“ (*Der mürrische Gehorsam von Revisionisten*). Markovitsová se v ní pokusila postihnout míru neochoty právníků podřizovat se komunistickému režimu. Spatřuje ji především ve velmi pomalém nahrazování dosavadních německých zákonů novými, zejména ve sféře trestního a občanského práva. Autorka opakovaně upozorňuje na odpor východoněmeckých právníků proti čistkám právnické literatury v univerzitních knihovnách v padesátých letech. Za jistou formu rezistence východoberlínských učitelů práv považuje i udržování akademických tradic, opatřených pouze novým označením. Na druhé straně ukazuje, že o přijatých legislativních rozhodnutích vládnoucí strany se na Právnické fakultě Humboldtovy univerzity již nediskutovalo.

Tamní učitelé si po dlouhou dobu nekladli otázku vědeckého standardu svých prací. Podle Markovitsové tomu tak zpočátku nebylo výhradně z politických důvodů. Do poloviny šedesátých let si Právnická fakulta Humboldtovy univerzity nemohla dovolit vznášet na své profesory běžné kvalifikační požadavky (disertaci a habilitaci), jako tomu bylo dříve a v tehdejším západním Německu. Jako jeden z pokusů o řešení vleklé personální krize se asistentům často umožňovalo, aby se habilitovali na základě souboru kratších studií (*Gesamtleistungshabilitation*). Rozvoji východoněmecké právní vědy bránily v sedmdesátých a osmdesátých

letech i „objektivní“ materiální potíže, jako byl nedostatek papíru a rozmnožovacích strojů, nedostupnost nové západní literatury či chronická bytová nouze. Na tyto potíže se mohli odvolávat ti právníci, kteří nepřekypovali ochotou plnit zadané stranické úkoly.

Výraznější tlak na zintenzivnění vědecké publikační činnosti na Právnické fakultě Humboldtovy univerzity nastal až v osmdesátých letech a spočíval spíše v požadavcích na kvantitu než na kvalitu. Stranická kampaň proti „průměrnosti“ (*Mittelmäßigkeit*) ze sedmdesátých let zasáhla hlavně studenty. Problém představovala také prohlubující se vědecká izolace, která nutila fakultní učitele věnovat se především právním jevům typickým pro společnost ve východním Německu. Charakteristické je přiznání profesorky Rosemarie Willové, v letech 1990 až 1993 děkanky Právnické fakulty Humboldtovy univerzity, která v roce 2006 odpověděla na otázku, co zůstalo z východoněmecké právní vědy: „Nevidím nic, co zůstalo.“ (s. 126) Autorka přesto upozorňuje na některé výsledky právní vědy v NDR, které měly trvalejší hodnotu. Patřilo mezi ně bádání východoberlínských právních vědců v oblasti kriminologie mládeže v osmdesátých letech, jehož poznatky byly ovšem určeny většinou jen pro interní potřebu a nebyly zveřejňovány.

Ve třetí kapitole se Inga Markovitsová pokusila postihnout projevy upadající víry v ideu socialismu jako cesty k lepší budoucnosti u učitelů Právnické fakulty Humboldtovy univerzity. Připouští, že ve druhé polovině čtyřicátých let a na počátku padesátých let měli mnozí vyučující, zvláště z řad členů předválečné komunistické strany, bývalých nacistických vězňů a rasově či politicky perzekvovaných osob, dobré důvody věřit v socialismus, respektive komunismus. U mnohých z nich byla tato víra spojena s oddaností spravedlnosti jakožto nejvyššímu principu práva. Nejpozději od první poloviny padesátých let bylo nicméně jasné, že vládoucí strana považuje právo především za svůj přímý mocenský nástroj. Přesto autorka neodpovídá na otázku, v co věřili učitelé Právnické fakulty Humboldtovy univerzity, úplně jednoznačně. Vedle učitelů, kteří se ostantativně hlásili k oficiálním idejím, existovali mnozí, kteří se snažili chovat pragmaticky a vybírali si zdánlivě apolitická témata z právní praxe. Názorová svoboda zde ovšem neexistovala až do pádu diktatury. Učitelé teorie práva či státního práva ve svých pracích až do konce především hájili legitimitu režimu. V sedmdesátých a osmdesátých letech bylo v NDR posláno do stoupy několik již vytištěných právnických publikací či jednotlivých čísel časopisů kvůli nerozsáhlým „závadovým pasážím“, zvláště pokud se vyskytla obava, že by publikace mohla být zneužita „imperialistickou propagandou“.

Možnost cestování na vědecké konference na Západě se na Právnické fakultě Humboldtovy univerzity otevírala jen těm politicky nejprověřenějším. Z nemnohých, kteří se takto nejevili, ale přesto mohli cestovat do západních zemí a byli

tam vědecky úspěšní, se po převratu většinou vyklubali dlouholetí tajní spolupracovníci Stasi.

Inga Markovitsová dospívá k závěru, že skutečný vliv právníků byl po celou dobu existence diktatury SED menší, než se soudilo po pádu komunismu. Právníci v Německé demokratické republice nebyli žádní odbojáři, jejich chování bylo směsicí snahy vyhnout se konfliktům, odvahy a přizpůsobování. V tom do jisté míry připomínali německé profesory práv v období nacismu. Autorka přitom vyjadřuje názor, že po celou dobu existence NDR stáli právníci blíže požadavkům své profese než vládnoucí strany. Východní Německo bylo podle Markovitsové sice „neprávním státem“ (*NichtRechtsstaat*), ale nikoli státem, který by právo a spravedlnost zcela převracel. V zemi byl například již roku 1987 zrušen trest smrti a o rok později zavedena za jistých podmínek možnost soudního přezkoumání správních rozhodnutí, což bylo v ostatních zemích sovětského bloku před rokem 1989 takřka nemyslitelné. Německá demokratická republika se podle autorky postupně proměňovala ve „stát norem“ (*Normenstaat*), jehož právo sloužilo na jedné straně k podpoře komunistické diktatury a vlády jedné strany, na druhé straně toto právo ale také pragmaticky využívali občané pro dosažení svých vlastních osobních cílů. Východní Německo tak nebylo právním státem a jeho právo (stejně jako každé právo) nevytvářelo nezbytně spravedlnost, ale omezovalo svévoli a v rámci nedemokratického státu vytvářelo řád, ve kterém se mohla uplatnit i spravedlnost. I špatné právo používané špatnými soudci je podle autorky lepší než svévole. Na rozdíl od nacistických právníků nevytvářeli východoněmečtí právníci, přinejmenším ve sféře občanského, pracovního a rodinného práva, pouhou „klamavou normalitu“. Autorka uzavírá svou knihu metaforou, že právníci vykonávající svou profesi byli v NDR nikoli olejem, nýbrž spíše pískem v soukolí bezpráví.

Recenzovaná publikace Ingy Markovitsové, kterou doplňuje seznam zkratk a osobní rejstřík, vychází z rozsáhlého pramenného výzkumu a představuje bezesporu závažný, cenný, vysoce kompetentní a velmi podnětný příspěvek k poznání východoněmecké právní vědy a jejích aktérů v době od konce druhé světové války do zhroutení komunistického režimu. Píše-li autorka o konkrétních osobnostech, nezdráhá se uvádět jména, i když o nich leckdy předkládá (především na základě dokumentů Stasi či interních písemností Právnické fakulty Humboldtovy univerzity a její stranické organizace) značně negativní poznatky.

Při veškerém respektu k autorce a k jejímu úctyhodnému vědeckému výkonu cítím žel potřebu vyjádřit nesouhlas s některými jejími tvrzeními a závěry. Domnívám se, že Markovitsová poněkud uniká, že prostředí jakékoli právnické fakulty v podmínkách komunistické diktatury, a tím spíše diktatury SED, nemůže být bez výhrad vnímáno jako běžné právnické prostředí. Jasně řečeno: Analýza činů a postojů profesorského sboru (a zčásti též posluchačů) Právnické fakulty

Humboldtovy univerzity, byť jakkoli důkladná a zaměřená z více úhlů pohledu, se může stát podkladem pro obecněji platné závěry o právnících v NDR jen v omezené míře. Sama právnická fakulta jako taková vykazuje kromě toho množství obecných specifik: prostupuje se zde právníké prostředí s akademickým a rysy obou se uplatňují s proměnlivou vahou.

Exkluzivita (či zvláštní postavení) Právnické fakulty Humboldtovy univerzity byla dána několika faktory: Šlo o nejviditelnější východoněmeckou právnickou fakultu, která jako jediná poskytovala právníké vzdělání i budoucím soudcům a advokátům. Od druhé poloviny padesátých let vlastnila drtivá většina učitelů fakulty členskou legitimaci vládnoucí státostrany, která nad fakultou vykonávala zvýšenou a soustředěnou politickou a ideologickou kontrolu. Členství v SED a bezproblémový kádrový profil se staly velmi záhy základním předpokladem pro přijetí do učitelského sboru fakulty. Ve straně bylo i překvapivě vysoké procento studentů. Je třeba přitom vzít v úvahu, že studium práv bylo v NDR elitním a obtížně dostupným, ne-li prominentním oborem (patrně ještě v poněkud vyšší míře než v komunistickém Československu): v polovině osmdesátých let tak připadali v NDR jen dva studenti právnických fakult na deset tisíc obyvatel, zatímco ve Spolkové republice jich bylo patnáct.

Za místy poněkud přehnanou považují autorčinu sympatii k profesoru Karlu Mollnauovi (narozen 1933). Je nesporné, že Mollnau jako asistent profesora Klennera trpěl ve druhé polovině padesátých a v šedesátých letech jistými drobnými ústrky. To mu však nebránilo, aby smolil velmi odpudivé propagandistické slátaniny, na které (paradoxně) nebyl nedostatek papíru dokonce ani v Československu.³ Vzдор problémům s přijetím habilitační práce v roce 1968 patřil Mollnau již od raných sedmdesátých let ke koryfeům východoněmecké právní vědy a hlavním teoretikům socialistického státu a práva. V univerzitním prostředí sjednoceného Německa se Mollnau již nedokázal adekvátně uplatnit, pouze od roku 1994 působil několik let v Ústavu Maxe Plancka pro evropské právní dějiny ve Frankfurtu nad Mohanem (*Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte* – MPIER) jako spolupracovník mezinárodního výzkumného projektu „Prosazování norem ve východoevropských poválečných společnostech“ (*Normdurchsetzung in osteuropäischen Nachkriegsgesellschaften*), kde byly využity jeho důvěrné osobní znalosti východoněmecké právní vědy a jejích institucí.⁴

³ Viz MOLLNAU, Karl A.: *Hříchy politického katolicismu: Prává tvář církevní hierarchie*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1960 (kniha vyšla v nákladu 7000 výtisků). Titul německého originálu je ještě údernější: *Aus dem Schuldbuch des politischen Katholizismus: Eine antiklerikale Entlarvungsschrift* (Berlin, Dietz 1958).

⁴ Cenný pandán k recenzované publikaci v tomto směru představuje věcnější, faktograficky hutný a v hodnotových soudech vyhraněnější pohled na veřejnoprávní a teoretické obory východoněmecké právní vědy, včetně právní historie, který před časem uveřejnil bývalý

Ve srovnání s autorčinou sympatií k Mollnauovi působí poněkud nelítostně jediná zmínka o právním historikovi Horstu Schröderovi (1930–2008), který je (na počátku šedesátých let) vykreslen jako radikální prosazovatel linie babelsberské konference (s. 175). Nejpozději od časných osmdesátých let byl profesor Schröder mezinárodně uznávaným právním vědcem, jemuž se dařilo vcelku úspěšně překonávat izolaci, jíž byl jako učitel východoněmecké právnické fakulty vystaven.⁵ Jako jeden z mála zůstal profesorem Právnické fakulty Humboldtovy univerzity až do poloviny devadesátých let.

Přes výše vyjádřené pochybnosti, zda je učitelský sbor východoberlínské právnické fakulty reprezentativní jako vzorek pro celou „právníckou komunitu“ v NDR, a přes odlišný názor na některé dílčí otázky musím zopakovat, že monografie Ingy Markovitzové *Sluhové dvou pánů* je cenným a velmi podnětným vědeckým dílem, které zpracovává závažné téma z více úhlů pohledu. Platí to však daleko spíše pro dějiny Právnické fakulty Humboldtovy univerzity a její střetávání s diktaturou SED, jakož i pro samotné dějiny právní vědy v Německé demokratické republice, než pro osudy vykonavatelů právnické profese v proměnlivém, ale vždy nevďěčném postavení mezi právem a totalitní mocí.

Abstract

Diener zweier Herren: DDR-Juristen zwischen Recht und Macht [Servants of Two Masters: GDR Lawyers Between Law and Power] written by German-born American legal scholar Inga Markovits, discusses the history of and everyday life at the Humboldt University Law School in Berlin between 1945 and 1989. Markovits examines the development of the East Berlin Law School and its teachers from three different perspectives. First, she traces the school's adjustment to the communist dictatorship and its ideology, which was completed at the turn of the 1950s and 1960s. Second, she seeks the signs of reluctance to make such adaptations. Third, she attempts to capture the declining belief in the idea of socialism and communism among the faculty and among lawyers in the German Democratic Republic (GDR) in general.

dlouholetý ředitel MPIER prof. Stolleis (STOLLEIS, Michael: *Sozialistische Gesetzlichkeit: Staats- und Verwaltungswissenschaft in der DDR*. München, C. H. Beck 2009).

⁵ Viz zvláště jeho monografii o hlavním představiteli německé historické právní školy Friedrichu Carlu von Savigny, vydanou tehdy v SRN (SCHRÖDER, Horst: *Friedrich Karl von Savigny: Geschichte und Rechtsdenken beim Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus in Deutschland*. Frankfurt/M. – Bern – New York – Nancy, P. Lang 1984). Sama Markovitzová připouští, že Savigny byl na východoberlínské právnické fakultě politicky ošemetnou osobností: po babelsberské konferenci byla z její budovy odstraněna jeho busta a v roce 1960 konzultoval děkan Hans Nathan v Ústředním výboru SED svou slavnostní přednášku ke 150. výročí Humboldtovy univerzity, ve které Savignyho nešlo úplně vynechat (s. 51 a 171).

According to Markovits, the GDR was not a state governed by the rule of law and its law did not necessarily create justice. However, it dampened arbitrariness and created an order within a non-democratic state in which justice could be exercised. According to the reviewer, the author did not sufficiently consider the exclusivity of the position of the East Berlin Law School, which resulted from both systemic and general factors. The monograph, however, is based on extensive source research and represents a serious, valuable, highly competent and stimulating contribution to the understanding of East German legal scholarship and its actors.

Keywords / Klíčová slova:

German Democratic Republic (GDR); legal theory; Humboldt University Law School; lawyers; communism; SED dictatorship

Německá demokratická republika (NDR); právní věda; Právnická fakulta Humboldtovy univerzity; právníci; komunismus; diktatura SED

Mezi Maputem, Lisabonem, Moskvou a Prahou

Autobiografie přední portugalské komunistky

Marta Edith Holečková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.



VENTURA, Cândida:

Můj rozchod s komunismem.

Z portugalského originálu přeložila Eva Schalková.
Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2020,
245 stran, ISBN 978-80-88292-61-6.

S jistotou mohu tvrdit, že jsem žádnou z publikací vydaných Ústavem pro studium totalitních režimů nevíkala s takovou radostí jako tuto autobiografickou knihu portugalské intelektuálky a političky Cândidy Ventury.¹ Její vzpomínky představují cenný pramen k dějinám mezinárodního komunistického hnutí, k portugalským dějinám i k dějinám vzájemných vztahů Československa a Portugalska ve druhé polovině minulého století, které byly přes kulturní i geografickou vzdálenost místy překvapivě živé.²

¹ Kniha vyšla poprvé v autorčině vlasti před téměř čtyřiceti lety s předmluvou Artura Londona: VENTURA, Cândida: *O „Socialismo“ que eu vivi: Testemunho de uma ex-dirigente do PCP*. Lisboa, O Jornal 1984. V roce 2012 se dočkala reedice v lisabonském nakladatelství Bizâncio.

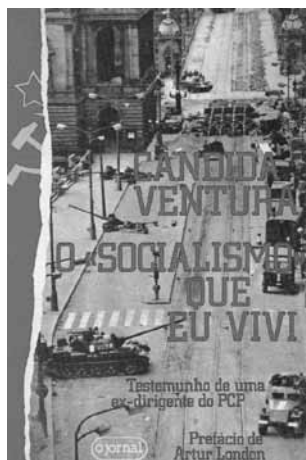
² Vztahy Portugalska a Československa po Karafiátové revoluci z 25. dubna 1974 a během „sametové revoluce“ připomněla například výstava „Karafiát a samet v historickém kontextu“, instalovaná v Galerii hlavního města Prahy u příležitosti 30. výročí listopadových událostí.

Nežli vysvětlím, v čem spočívá cena takovéhoho pramene a jedinečnost mimořádné osobnosti Cândidy Ventury (1918–2015), neodpustím si jednu výhradu, která je bohužel zásadní a mou radost poněkud kalí. Vydavatel měl k dispozici zajímavý pramen, zajistil překlad renomované překladatelky, ale zcela rezignoval na kvalitní a kritický historický úvod i vysvětlivky, které by pomohly českému čtenáři zorientovat se ve spleťtých portugalských dějinách. Ano, publikace obsahuje předmluvu a životopisnou poznámku, dokonce i poznámkový aparát vytvořený samotnou autorkou. Tyto texty jsou ale určeny pro lusofonní čtenáře. V poznámkách se tak můžeme třeba dočíst, co to byl Výbor na obranu nespravedlivě stíhaných a proces s Rudolfem Slánským, jsem si ale téměř jistá, že takovéto informace zde český čtenář může postrádat, ocenil by však jiné. Nutno podotknout, že kvalitní úvod by také přispěl ke kritickému nahlédnutí na autorku vzpomínek samotnou a na její životní příběh v souvislostech dějin mezinárodního komunistického hnutí. Předmluva k původnímu vydání z roku 1984³ pochází z pera Artura Londona, autorčina dlouholetého přítele, s nímž se seznámila během svého prvního pražského pobytu v roce 1958. Samozřejmě nic nenamítám proti osobním vzpomínkám na hlavní hrdinku, naopak. Ostatně do publikace je zařazena i vzpomínka překladatelky, což jen vítám. Kvalitní úvod by ale zasadil zmiňované události do dobového kontextu a memoárové svědectví autorky by tak jen získalo na atraktivitě i pro širší veřejnost. Českých odborníků na portugalské dějiny nebo na československo-portugalské vztahy působí na domácích akademických pracovištích několik, pro čtenáře tohoto časopisu připomínám alespoň historika Pavla Szobiho, který zde před několika lety publikoval článek o portugalském levicovém exilu v komunistickém Československu.⁴ Dovolím si zde ještě drobnou kritickou poznámku k výtvarnému řešení obálky – uniká mi symbolický význam použité fotografie, pokud ovšem nějaký má, a divím se, proč nebyl použit motiv z původního portugalského vydání, na němž jsou okupační tanky v srpnu 1968 na Národní třídě před Národním divadlem, který je nejen výmluvný, ale i kompozičně zajímavý.

Zpět ale k tomu podstatnému – k autorce a jejímu vyprávění. Poněvadž se domnívám, že se nejedná o všeobecně známou osobnost, dovolím si zde stručně připomenout její životní příběh. Cândida Ventura se narodila v roce 1918 v Lourenço Marques, dnešním mosambickém hlavním městě Maputo. Ještě v dětství se s rodiči vrátila do Portugalska, v roce 1936 začala studovat na filozofické fakultě v Lisabonu a v témž roce vstoupila do Portugalské komunistické

³ První vydání v červenci toho roku se rychle vyprodalo a následovalo hned v září druhé vydání.

⁴ SZOBI, Pavel: Portugalci v „komunistické Ženevě“: Praha jako středisko antisalazaristické opozice (1948–1974). In: *Soudobé dějiny*, roč. 21, č. 4 (2014), s. 609–634.



strany (*Partido Comunista Português* – PCP). Tehdy také v sousedním Španělsku vypukla občanská válka, která se pravděpodobně stala zásadním formativním impulzem v jejím politickém a aktivistickém profilování. V této době pracovala mimo jiné pro Mezinárodní rudou pomoc, organizaci Komunistické internacionály.

Studia filozofie a historie ukončila v roce 1943 na univerzitě v Coimbre, poté se na sedmnáct let „ponořila do ilegality“ a pod různými identitami pracovala pro komunistickou stranu, jež byla řízena z exilu. Zde je třeba připomenout, že Portugalsko bylo sice během druhé světové války neutrální, ale již od roku 1932 stál v jeho čele Antonio de Oliveira Salazar, budující autoritativní

a technokratický stát. U moci zůstal až do své smrti v roce 1970 a jeho *Estado Novo* trval ještě o čtyři roky déle, kdy byl smeten levicovým vojenským pučem. Na rozdíl od Španělska, kde vládl Hitlerův spojenec Francisco Franco (1939–1975), se ale Portugalsko nedostalo po válce do mezinárodní izolace. Zemi od ní ochránila právě formální neutralita v době války a klíčovou roli hrála také skutečnost, že jeho součástí byly (a jsou dosud) Azorské ostrovy v Atlantském oceánu (asi 1500 kilometrů západně od Lisabonu a 3900 kilometrů od východního pobřeží USA). Kvůli jejich strategické poloze se stalo Portugalsko důležitým partnerem západních států, když zde Spojeným státům a Velké Británii pronajalo leteckou základnu. Ač nebylo demokratickým státem, mohlo se proto Portugalsko stát v roce 1949 zakládajícím členem Severoatlantické aliance.

Aktivity Cândidy Ventury a jejích soudruhů byly tedy namířeny především proti domácímu nepříteli. Od roku 1949 byla členkou Ústředního výboru Portugalské komunistické strany, která nečelila jen ohrožení ze strany režimu, ale zmítaly jí i vlastní spory a frakční boje. Jejich obětí se nakrátko stala i Cândida, po Stalinově smrti však byla rehabilitována a byla jí nabídnuta možnost navštívit Sovětský svaz. Na zpáteční cestě poprvé poznala Prahu. Po návratu do vlasti byla znovu obviněna z frakční činnosti, ale obvinění se jí podařilo rozptýlit. V srpnu 1960 byla zatčena tajnou policií a podrobena brutálnímu mučení. Následně byla odsouzena k pětiletému trestu vězení, ale již po třech letech byla ve velmi vážném zdravotním stavu propuštěna a hospitalizována. O rok později dostala díky solidární akci své rodiny (detaily mi nejsou známy) povolení léčit se v Paříži. Odsud odcestovala do Moskvy, kde prodělala další léčbu, následovala rekonvalescence v přímořském Soči. Roku 1965 se pak usadila v Praze a pod pseudonymem Catarina Mendes pracovala v redakci mezinárodního časopisu *Otázky míru a socialismu*

(vycházel od roku 1958 do roku 1990). Když padla v Portugalsku diktatura, vrátila se po zdejší desetiletém pobytu do vlasti. Zkušenost s východoevropskými komunistickými stranami, s „reálným socialismem“, ale především se sovětskou okupací v srpnu 1968 ji přivedla v roce 1976 k vystoupení ze strany. V roce 2009 převzala v Bratislavě z rukou Pavla Dubčeka čestnou medaili Nadace Alexandra Dubčeka za „účinnou podporu obrodného hnutí v Československu v roce 1968, za podporu politiky Alexandra Dubčeka a za úsilí o zachování jeho dědictví a jeho humanitních a solidárních myšlenek v povědomí evropských občanů a jejím rodném Portugalsku“ (s. 17).

Hlavním autorčiným záměrem byla touha vydat svědectví o svém rozchodu se stalinským modelem komunismu. Nechce ale líčit svůj životní příběh rámovaný „velkými událostmi“, snaží se spíše zprostředkovat myšlenky pražského jara zahraničním čtenářům. Zásadní roli v jejím rozhodnutí opustit řady portugalských komunistů hrála právě její československá zkušenost – víra v československou reformní cestu a následný jednoznačný nesouhlas se sovětskou okupací, který byl v rozporu s oficiálním stanoviskem PCP. Bohužel na textu je až příliš patrné, že byl psán již v osmdesátých letech a pro zahraniční publikum. V některých pasážích je spíše výkladem klíčových událostí poválečných československých dějin nežli osobní reflexí vnitřního konfliktu mezi vlastním přesvědčením, politickou praxí a nemožností vést svobodný dialog. K původnímu textu autorka sice připsala v roce 2011 desátou kapitolu s vysvětlením některých detailů, jež dříve nemohly být publikovány. Jedná se ale jen o doplnění dílčí, čemuž se ovšem vzhledem k jejímu věku (bylo jí čtyřidevadesát) nelze divit. Součástí publikace jsou kromě již zmíněných poznámek a úvodních textů také přílohy (mimo jiné články ze stranického listu *Avante!*, z *Rudého práva*, *Literárních listů* a *Les Lettres françaises*, úryvky z Prohlášení Charty 77) a stručná chronologie mezinárodního komunistického hnutí.

Aby ale nedošlo k mýlce, kniha má svůj přínos i pro českého čtenáře. Ukazuje totiž, jak odlišné zkušenosti přiváděly mladé lidi do meziválečného komunistického hnutí. V autoritářském a klerofašistickém portugalském režimu neměl aktivní člověk asi jinak mnoho možností, jak se společensky (byť ve skrytu a v ilegalitě) angažovat, než pod hlavičkou komunistické strany. Portugalsko bylo v poválečných letech opravdovou periferií Evropy, trpělo velkou chudobou a vysokou mírou negramotnosti. Na rozdíl od Španělska, které od konce padesátých let zažívalo výrazný rozkvět, Portugalsko spíše stagnovalo a bylo mnohem chudší než jiné západní státy. Drsné poměry ve vlasti, kterou byla nucena opustit, a zkušenost exilu, která je pro každého náročná, nezlomily její víru v možný lepší a spravedlivější svět, ačkoliv i křehké pražské útočiště bylo nenávratně rozbito sovětskými tanky.

Memoárová kniha otevírá množství zásadních otázek a souvislostí, na něž ale český čtenář bohužel nedostává odpověď. Záměr autorky byl jiný, než jaká

jsou jejich pravděpodobná očekávání, a není jistě namístě toto mínění někomu vyčítat. Lze snad doufat, že nevšední osobnost Cândidy Ventury dokáže vzbudit zájem nejen o překvapující průniky československých a portugalských dějin, ale i o širší souvislosti zkoumaných událostí a dějů obecně.

Abstract

The autobiography of the Portuguese communist intellectual and politician Cândida Ventura Můj rozchod s komunismem [My Break with Communism] was originally published in Portuguese under the title O „Socialismo” que eu vivi: Testemunho de uma ex-dirigente do PCP (Lisboa, O Jornal 1984). The review presents the extraordinary life story of Ventura. She was born in 1918 in what is today the Mozambican capital Maputo, and, after joining the Portuguese Communist Party, became involved in the illegal resistance against Salazar's dictatorship in Portugal. She then became a member of the Communist Party leadership, but was imprisoned in the first half of the 1960s. After her release, she went into exile. From 1965 to 1975, she lived in Prague, where she was employed in the editorial office of the international journal Problems of Peace and Socialism, also commonly known as the World Marxist Review. She sided with the Prague Spring, and after her experience with the Soviet intervention in August 1968 and communist practices, she resigned from the party. She returned to her homeland after the Carnation Revolution. She died in 2015. According to the reviewer, her memoirs are a valuable source on the history of the international communist movement, Portuguese history, and the history of relations between Czechoslovakia and Portugal in the second half of the last century. Ventura's main intention was to publish a testimony of her break with the Stalinist model of communism, but she wrote her book for an international readership, which the Czech edition does not take into account.

Keywords / Klíčová slova:

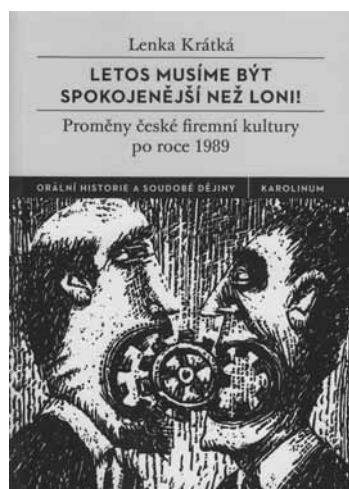
Cândida Ventura; Portugal; Czechoslovakia; international communist movement; Portuguese Communist Party; exile; Prague Spring 1968
Cândida Ventura; Portugalsko; Československo; mezinárodní komunistické hnutí; Portugalská komunistická strana; exil; pražské jaro 1968

Orálněhistorické sondy do polistopadové firemní kultury

Josef Havránek – Štěpán Truhlařík

University of Oxford

Ústav českých dějin, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy



KRÁTKÁ, Lenka:

Letos musíme být spokojenější než loni!
Proměny české firemní kultury po roce 1989.

Praha, Karolinum 2019, 216 stran,
ISBN 978-80-246-4385-4.

Historička Lenka Krátká se v edici „Orální historie a soudobé dějiny“ nakladatelství Karolinum představila již potřetí. Spolu s Miroslavem Vaňkem svého času editovala sborník textů *Příběhy (ne)obyčejných profesí*, dokumentující zkušenost lidí pracujících v rozličných odvětvích v období pozdního socialismu.¹ Ve stejné ediční řadě jí vyšla i vlastní monografie *Domovský přístav Praha*, reflektující rozvoj československého námořního obchodu během komunistické vlády.² Ve své poslední knize vychází z pozice pro historičku poněkud neobvyklé. Ještě před

¹ VANĚK, Miroslav – KRÁTKÁ, Lenka (eds.): *Příběhy (ne)obyčejných profesí: Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace*. Praha, Karolinum 2014.

² KRÁTKÁ, Lenka: *Domovský přístav Praha: Československá námořní plavba v letech 1948–1989*. Praha, Karolinum 2016.

svou akademickou kariérou totiž autorka působila v soukromé sféře a od konce osmdesátých let se propracovala do funkce ve vyšším managementu nejmenované automobilky. Přestože Lenka Krátká v manažerském prostředí strávila přes dvacet let svého života, reflexe vlastní zkušenosti a pozicionality vzhledem k badatelskému tématu v textu bohužel chybí.

V úvodní teoreticko-metodologické kapitole autorka sděluje: „Ve své knize se však chci zaměřit právě na osobní prožitky, pocity a názory jednotlivců, s upozaděním zájmů firem; ve středu pozornosti je zde muž či žena a jejich zkušenosti s prací (a životem) v soukromé firmě, respektive v korporaci.“ (s. 12) Za hlavní empirický pramen své orálněhistorické analýzy autorka zvolila stovky stran čítající přepisy rozhovorů s jednotlivými aktéry, které Krátká oslovila skrze společné známé z manažerského prostředí. Rozhovory jí slouží jako výchozí látka pro následnou interpretaci: „Sleduji proměnu jejich názorů, pocitů ve vztahu k firmě se snahou identifikovat případné zobecnitelné tendence při etablování nové, ‘západní’ firemní kultury v českém prostředí.“ (s. 49)

Z celkového počtu téměř stovky firem, v nichž byli respondenti během pětadvaceti let zaměstnání, podnikalo bezmála čtyřicet procent z nich ve finančním sektoru. Druhým nejčastějším oborem podnikání byly informační technologie. Vzhledem k zaměření práce na „novou organizační kulturu“, za jejíž nositelky autorka označuje pobočky „firem s podílem zahraničního kapitálu“ (s. 17) nově vznikající v devadesátých letech, stává se důležitou složkou profilu respondenta právě jeho zaměstnání v některém z takových podniků. K vymezení pojmů spjatých s firemní kulturou využívá autorka učebnice a vysokoškolská skripta pro budoucí zaměstnance v oboru řízení lidských zdrojů.

Zpovídané osoby se narodily mezi padesátými a devadesátými lety minulého století a jednoznačně mezi nimi převládají „normalizační“ ročníky ze sedmé dekády. Osmnáct respondentů dokončilo vysokoškolské vzdělání, zbylých třináct dosáhlo plného středoškolského vzdělání s maturitou. Autorka sice vysvětluje, že vzhledem ke specifickému sektoru analyzovaných podniků „nebyla zachycena zkušenost pracovníků a pracovníc s nižším vzděláním“ (s. 20), nedodává však již konkrétnější zdůvodnění. Posiluje to dojem, že v knize reflektuje pouze zkušenost specifické společenské vrstvy (středního a vyššího managementu finančních a bankovních podniků se středoškolským a vyšším vzděláním), ta však není jediným objektem firemní kultury.

Nejslibnějším momentem knihy je snaha poodkrýt konstituování neoliberalní subjektivity v postsocialistickém Československu a České republice. Kromě obecné definice klade Lenka Krátká důraz na míru disciplinace spjatou s tímto procesem, a to nejen v rámci širší státní politiky a neoliberálního diskurzu, ale i v rámci firemního prostředí. Za klíčové otázky pro svůj výzkum autorka označuje: „V jaké míře a v jaké podobě je organizační kultura jednou z těchto praktik

vládnutí? Mohou některé mechanismy a prvky firemní kultury být zároveň využívány k manipulaci s lidmi, k jejich nepřiměřené kontrole a ovládnutí, k svého druhu nesvobodě?“ (s. 36)

Hlavním nástrojem ke zkoumání nových mocenských vztahů na pracovišti je pro Lenku Krátkou Foucaultův koncept *gouvernementality*, „zahrnující širokou škálu technik kontroly a uplatňování moci, kdy neoliberalismus vede ke vzniku institucí a praktik (technik vládnutí), které usnadňují i povzbuzují přizpůsobování se a konformitu jednotlivce nebo skupiny vůči normám trhu“ (s. 36). Moc není vykonávána v rámci nového pracovního prostředí, ale zasahuje i do soukromé sféry ve smyslu časové náročnosti nebo možnosti pracovat z prostředí domova. Neoliberalismus je kromě nové ideální subjektivity postaven na nové organizaci práce, takzvaném řízení lidských zdrojů. Kořeny personalistiky lze sledovat už v období první světové války a problémem efektivního využití lidských zdrojů se zabýval v Československu i normalizační establishment. Autorka novému typu personálního oddělení přisuzuje značnou moc, kterou si zaměstnanci uvědomují. Díky souboru mocenských pravomocí (dohled nad mzdami a benefity, řešení kázeňských přestupků) má nezastupitelnou roli ve vyjednávání mezi firmou a zaměstnancem.

Ve druhé kapitole se Lenka Krátká věnuje prvotní zkušenosti respondentů při nástupu do nového prostředí západních firem. Soustředí se zejména na pozorovatelné faktory, jako je prostředí a chování lokálního managementu. Získané odpovědi přitom uvádí do kontextu se změnami na trhu práce na počátku transformačního období raných devadesátých let. Právě kontextualizace s ekonomickou proměnou jí slouží ke kritickému zhodnocení ojedinělé životní zkušenosti, kterou většina respondentů zmiňuje. Díky historizaci autorka reviduje zažitou představu volného trhu tvořícího rovné příležitosti, jež závisejí pouze na jedinci a jeho schopnostech. Nejlepšími předpoklady pro získání zaměstnání disponovali dle autorčina názoru lidé z výzkumného prostředí, které procházelo nutnou restrukturalizací a oproti soukromým firmám nabízelo horší pracovní podmínky. Avšak uplatnění nalezlo i mnoho lidí bez formálního vzdělání a jakékoli kvalifikace. Příkladem je životní zkušenost zpovídané Emy ve čtvrté kapitole.

Lenka Krátká se snaží reflektovat vyprchání původního nadšení a proměnu vnímání práce v devadesátých letech. Prvním faktorem, na kterém změnu sleduje, je přestěhování firem z center měst do nových kancelářských budov na periferii, které byly přímo uzpůsobeny korporátnímu modelu práce. Tuto změnu, již respondenti hodnotí jako zásadní a vesměs nepříjemnou, autorka ohledává z několika pohledů. Na příkladu novinových článků, ale i filmů a beletrie, ukazuje obecně negativně vnímané kancelářské prostředí, ale i vztahy na pracovišti. Většina respondentů si rovněž stěžuje na tehdejší šikanu ze strany vedoucích. Lenka Krátká se tuto nepříjemnou zkušenost pokouší znovu kontextualizovat se

sociopsychologickými šetřeními poukazujícími na patologické chování v rámci pracovně hierarchie. Zde se ovšem objevuje hlavní problém celé publikace. Autorce se na začátku kapitoly daří skutečně historizovat zkušenost raných devadesátých let, v další části textu ale jakýkoli časový horizont chybí.

Ve třetí, nejrozsáhlejší kapitole se autorka věnuje praxi firemní kultury, kterou definuje velmi široce jako „souhrn všeobecně sdílených a relativně dlouhodobě udržovaných představ, přístupů, hodnot, pravidel a zásad vzájemného soužití lidí v organizacích“ (s. 14). V plném výměru ji však bohužel na omezeném prostoru nemůže prozkoumat a soustředí se na dvě hlavní roviny.

Nejdříve zkoumá subjektivní zkušenost zaměstnanců na nižších či středních pozicích. Z textu je patrný cynický přístup zaměstnanců k dokola se opakujícím mantrám o loajalitě, efektivitě a výkonu, které jsou vlastní neoliberálnímu korporátnímu prostředí. Nad čím dál větší vyprázdněností těchto líbivých proklamací se však autorka nepozastavuje, přestože je zaměstnanci podle svých slov většinou jednoznačně odmítali. Tento nedostatek je patrný zejména v pasáži, kde si jeden z narátorů stěžuje na to, že se firemními hodnotami na počátku své kariéry „nechal oblnout“. V souvislosti se zmíněnými koncepty *gouvernementality* a s pojetím moci Michela Foucaulta se nabízí vysvětlení perzistence těchto praktik jako mechanismu, skrz nějž je na pracovním trhu přesyceném nabídkou nově nastoupivší zaměstnanec po nezbytně dlouhou dobu motivován k nadstandardnímu výkonu, aby byl po svém „prohlédnutí“ a pracovním vyčerpání jednoduše nahrazen novým adeptem.

Ve druhé rovině se potom autorka zaměřuje na způsoby, jimiž střední a vyšší management dceřiné společnosti instrumentalizuje firemní kulturu s cílem získat nebo udržet moc nad zaměstnanci. Homogenizační tendence korporátního prostředí a rozpor výše uvedených hodnot s praxí jsou dobře popsány v následujícím úseku věnovaném kultuře vysokého výkonu. Ta je na jedné straně jedním z pilířů firemní kultury, v realitě však naráží na naprostý nezájem top managementu a mateřské společnosti o jednotlivé zaměstnance a jejich činnost. Výhodnějším se tak pro pracovníky firmy stává výkonnostní model, v němž plní své závazky průměrně nebo podprůměrně, jelikož k penalizaci prakticky nedochází. Jakýkoli výkonnostní nadstandard je však „odměňován“ většími očekáváními nadřízených, která je následně čím dál tím náročnější plnit. Seznamujeme se tak s určitou formou implicitního vyjednávání mezi zaměstnancem, jeho nadřízenými a firmou. Hlubší analýza vzájemných dynamik mezi všemi stranami tohoto dialogu by mohla odkrýt netušené mocenské aspekty firemní kultury a role jednotlivých aktérů.

Poslední kapitola knihy představuje výpovědi dvou žen, které se po „sametové revoluci“ vypracovaly do top managementu západních firem. Ženská zkušenost je tu odlišná, zejména vzhledem k tomu, že se ocitla v rozporu s očekávanou

rolí matky obstarávající výchovu dětí a fungování domácnosti, což bylo takřka neslučitelné s vysokou pracovní pozicí. Lenka Krátká upozorňuje na deterministicky působící aspekt genderu ve světě velkého podnikání, kde důraz na výkon předpokládá ochotu obětovat zaměstnání veškerý možný čas. Respondentky na druhou stranu vyzdvihují, že nové firemní prostředí jim nabízelo předtím nepoznanou míru seberealizace. Autorka znovu dokazuje, jak přelomová byla doba raných devadesátých let pro mnoho lidí nastupujících do nových západních firem, které nabízely vidinu nejen kariérního, ale i osobního růstu, nadprůměrnou mzdu a s tím související lepší životní úroveň. Přestože mnohé sociologické analýzy nadále upozorňují na nerovné zastoupení žen v různých pracovních sférách, a zejména ve vyšších pozicích, obě dotazované ženy se pro své pohlaví necítily být nijak diskriminovány. Jedna dokonce říká: „Čili není to diskriminace ze strany zaměstnavatelů, je to diskriminace společností. Takle machistická společnost je pořád stejná. To je společnost. To nedělají firmy.“ (s. 154)

V kapitole však chybí bližší popis způsobu, jímž se obě ženy jako vrcholové manažerky podílely na rozvoji či udržování firemní kultury, popřípadě přímá reflexe jejich zkušenosti s ní, a také snaha zhodnotit pozice, jež tyto ženy zastávaly v rámci autorkou deklarovaného „výkonu moci“ a disciplinace. Lenka Krátká zde opět naráží na příliš široké vymezení badatelské otázky a definice firemní kultury, do které je možné zahrnout prakticky jakýkoli aspekt fungování firmy jako instituce a na kterou rozsah publikace ani zdaleka nestačí. Ve výsledku tak sklouzává k předem zřejmým konstatacím o důležitosti materiální motivace, osobního komfortu a rodinného prostředí při výkonu zaměstnání.

Samotný závěr pak působí, jako by autorka chtěla vyvrátit celou svou práci, když tvrdí: „Viděno retrospektivně, asi nejvýznamnějším příkladem obdobného vztahu zaměstnanec – zaměstnavatel v našich novodobých dějinách je firma Baťa. Ta poskytovala za vysoký pracovní výkon nadstandardní finanční ohodnocení i nejrůznější sociální výhody ve své době ojedinělé: například závodní stravování, zdravotní péče, Baťova škola práce nebo výstavba tzv. baťovských domků.“ (s. 184) Takováto ahistorická paralela či metafora s sebou nese hned několik problematických bodů stírajících důležité rozdíly mezi fordistickým a postfordistickým typem práce, jak jej vymezují mnozí současní autoři. Lze se ptát: Zařídila firma ženám na vysokých postech náhradní výchovu, nebo ji zařizoval stát, a zřídila soukromé školky? V čem je podobný vícesměnný tovární provoz s kancelářskou prací, ve které jsou zaměstnanci nuceni pracovat doma od počítače nad rámec pracovní doby? Vytvářely zahraniční firmy pro své zaměstnance standardizované bydlení, nebo tuto funkci znovu přenechávají státu, či spíše volnému trhu s nemovitostmi? Přestože soudobé firmy mohou své zaměstnance finančně podporovat v daných sociálních oblastech, jedná se o zcela odlišný typ

praxe, než jaký obnášela organizovaná modernita, jejímž klasickým případem je firma Baťa v předválečné době.

Široké vymezení badatelské otázky a předmětu firemní kultury, absence strukturovanější analýzy orálněhistorických pramenů či rozboru pozorovaných proměn vedou mnohdy k příliš obecným závěrům. Hlavním přínosem publikace *Letos musíme být spokojenější než loni!* tak zůstává především historizace zkušenosti s nově se rozvíjícím segmentem pracovního trhu během devadesátých let. Zato o samotných proměnách firemní kultury po roce 1989, jak slibuje podtitul, se dozvíme pramálo, což je dáno i tím, že ve třetí kapitole abscentuje jakýkoli časový rámeček. Lenka Krátká nechává své respondenty vypovídat o dobových firemních praktikách, aniž by je ale vztahovala k jakýmkoli změnám ve fungování firemní moci. Na své téma celkově nahlíží spíše z pozice sociální antropologie než historickou optikou. V této oblasti tak zatím zůstává nepřekonatelná monografie *Market Dreams* kanadské socioložky Elaine Weinerové.³ Třebaže se v nultých letech věnovala mírně odlišnému tématu – ženám na různých stupních firemní hierarchie v České republice – její výzkum přinesl validnější odpovědi na otázky, jaké si Lenka Krátká sama klade. Weinerová při své práci také využívala orálněhistorickou metodu, a proto je ke škodě, že autorka ve své práci její knihu nezmiňuje.

Abstract

Lenka Krátká based her book Letos musíme být spokojenější než loni! Proměny české firemní kultury po roce 1989 [This Year We Must Be Happier Than Last Year! Transformations of Czech Corporate Culture After 1989] on her analysis of oral history interviews with thirty respondents who were employed in the management of Czech and Czechoslovak branches of Western companies in the 1990s, mostly in the financial sector and information technology. Krátká's intention is to use Michel Foucault's concept of governmentality to uncover the constitution of neoliberal subjectivity in Czech post-socialist society and to explore the degree of discipline associated with the new power relations in the corporate environment. The reviewers find her conclusion of the practical emptiness of corporate proclamations of loyalty, efficiency and performance by management and employees, who were generally cynical about them, remarkable. The historicization of the subjective experience of an emerging segment of the labour market during the 1990s is, according to the reviewers, the greatest contribution of the publication, while the changes in corporate culture remain rather under-interpreted by the author.

³ WEINER, Elaine: *Market Dreams: Gender, Class, and Capitalism in the Czech Republic*. Ann Arbor, University of Michigan Press 2007.

Keywords / Klíčová slova:

Czechoslovakia; Czech Republic; corporate culture; business; management; neoliberalism; oral history

Československo; Česká republika; firemní kultura; podnikání; management; neoliberalismus; orální historie

Překvapivě svěží Mussoliniho biografie i po šedesáti letech

Marek Šmíd

Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Katedra církevních dějin a literární historie, Ústav dějin křesťanského umění

Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy



HIBBERT, Christopher:

Mussolini: Vzestup a pád duceho.

Z anglického originálu přeložil Pavel Vereš.

Praha, Argo 2020, 344 strany, ISBN 978-80-257-3349-3.

V závěru předminulého roku publikovalo nakladatelství Argo překlad knihy britského historika Christophera Hibberta *Mussolini: Vzestup a pád duceho*, jež vyšla poprvé v Londýně už v roce 1962.¹ Nestává se často, aby historická kniha vydaná s odstupem dvou nebo tří generací fakticky nezestárla, o recenzovaném titulu to ovšem platí.

Christopher Hibbert (1924–2008) je autorem více než pěti desítek knižních titulů, většinou životopisů významných osobností od raného novověku po dvacáté století, ale i dějin měst, států, předních aristokratických rodů a světoděj-
ných událostí, a je považován za čtenářsky snad nejúspěšnějšího autora současné historické literatury v anglofonních zemích. Do češtiny bylo zatím přeloženo osm knih z jeho tvůrčí dílny, mimo jiné dějiny Florencie, Říma a Londýna nebo

¹ HIBBERT, Christopher: *Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce*. London, Longman 1962.

Medicejských a Borgiů. Jeho biografie Benita Mussoliniho se řadí k těm, které zachycují život duceho jako celek. Vedle životopisů francouzského historika fašismu Pierra Milzy a britského spisovatele Jaspera Godwina Ridleyho, které také vyšly česky,² patří Hibbertův text mezi nejvýznamnější práce pro poznání vůdčí osobnosti italského fašismu. Překonává i dosavadní dva životopisné pokusy o Mussoliniho z pera českých historiků, faktograficky popisné a metodologicky konzervativní Kvačkovy *Dva diktátorovy pády* a Tarabovu publikaci *Duce: Anatomie jedné kariéry*.³

Kniha je rozdělena do tří částí – „Boj o moc“, „Říše a Osa“ a „Kolosův pád“ – které v chronologickém sledu líčí osobnost a osud Benita Mussoliniho. Zatímco první oddíl zachycuje dlouhé období let 1883 až 1940, na druhý připadají „pouze“ roky 1940 až 1942 a třetí, jenž tvoří pomyslné jádro knihy, sleduje život diktátora v závěrečných letech 1942 až 1945. Tři části jsou rozděleny celkem do pětadvaceti podkapitol, které umožňují přehlednější strukturování textu.

Na více než třech stovkách stran představuje autor populárním a čtivým způsobem vůdce italského fašismu od narození až po jeho násilnou smrt. V první části se odvíjí jeho mládí ve Forlimpopoli, studia na místním gymnáziu, novinářská činnost v redakcích mnoha levicových periodik, pobyt v zahraničí, zkušenost první světové války, poválečný politický aktivismus, nástup k moci v čele fašistického hnutí, etablování diktatury i cesta Mussoliniho Itálie k nové válce. Druhá kapitola se sice částečně vrací do dvacátých let, jejím těžištěm je ale období od vstupu Itálie do druhé světové války v červnu 1940 do velkých porážek země v říjnu 1942.

Poslední tři roky Mussoliniho života ztělesňují neskutečné drama italského režimu a jeho vůdce, jemuž autor věnuje více než polovinu rozsahu knihy. Odhaluje zde jeho stále narůstající závislost na třetí říši a Adolfu Hitlerovi, jimž čím dál víc vděčil za svou moc a nakonec i existenci. První Mussoliniho pád se odehrál v červenci 1943, kdy byl předvolán před Velkou fašistickou radou, jež mu vyslovila nedůvěru, zbavila jej funkce předsedy vlády i vrchního velitele armády a nechala jej zatknout. Mussoliniho obhajobu před radou popisuje Christopher Hibbert se značnou barvitostí: „Byl to počátek sáhodlouhé a neuspořádané řeči až udivující nejasnosti. Samolibý, neupřímný, někdy zpupný Mussolini občas leckoho obviňoval, nebo ospravedlňoval sám sebe, či mátl nepolevujícím monotónním způsobem bez skutečného přesvědčení nebo bez ohledu na pravdu. Tu a tam si přitiskl dlaně k břichu, jako by chtěl ulevit bolesti svého vředu.“ (s. 174)

² MILZA, Pierre: *Mussolini*. Praha, Volvox Globator 2013; RIDLEY, Jasper: *Mussolini*. Praha, Themis 2002.

³ KVAČEK, Robert: *Dva diktátorovy pády*. Praha, Pražská vydavatelská společnost – EPOCH 2008; TARABA, Luboš: *Duce: Anatomie jedné kariéry*. Praha, Horizont 1992.

Během krátké doby byla obnovena konstituční monarchie a parlamentní život, iniciativu převzal italský král Viktor Emanuel III., který akceptoval závěry Velké fašistické rady. Fašistická strana byla oficiálně rozpuštěna a vedením vládního kabinetu byl pověřen generál, generální guvernér Libye a vicekrál Etiopie Pietro Badoglio, hrdina habešské války a do značné míry Mussoliniho antipod. Hibbert ho vylíčil v momentu převzetí moci následujícími slovy: „Třebaže Badoglio později pozbyl leccos ze své sebedůvěry, v daném okamžiku ho přemohlo rozrušení. Oblékl si maršálskou uniformu a poslal služku do sklepa pro láhev šampaňského.“ (s. 183)

Na konci července 1943 byl Benito Mussolini z hlavního města deportován na ostrov Ponza u Říma, později – z obav, že Němci lokalitu odhalí – na ostrov Maddalena u Sardinie a poté do Gran Sasso v Apeninách v nadmořské výšce 2900 metrů, sto padesát kilometrů východně od Říma. Odtud jej vysvobodil německý přepadový oddíl na kluzácích pod vedením Otto Skorzenyho. Samotný fašismus nebyl Mussoliniho pádem zdaleka poražen. Následujících dvacet měsíců se odehrávalo ve znamení krvavé občanské války mezi zbytky fašistických jednotek a antifašistickou opozicí, kdy se zástupci katolické církve snažili bránit projevům brutality na obou stranách.

Po svém vysvobození ze zajetí byl Mussolini dopraven do Vůdcova hlavního stanu u Rastenburgu ve Východním Prusku. Adolf Hitler jej poté ustanovil hlavou Italské sociální republiky s centrem v Salò na břehu Gardského jezera v severní Itálii. Opět se tak stal vůdcem italského fašistického hnutí, zatímco německé okupační jednotky se snažily zastavit postup Američanů a jejich spojenců. „A právě proto, že je Ital, pravil Mussolini později, přijal Hitlerovy podmínky. Jakkoliv byly kruté, domníval se, že jejich odmítnutí by Itálii odsoudilo ke zkáze,“ komentuje Mussoliniho ponižující triumf britský historik (s. 226).

Jeho tragédie spočívala ve skutečnosti, že sice stanul na čele obnoveného fašistického režimu, nicméně fakticky v postavení loutky Němců, jež stále víc nenáviděl. V odlesku své někdejší slávy s jejich pomocí obnovil rozpuštěnou fašistickou stranu a na území, které zůstalo pod kontrolou režimu, začal budovat svérázný model fašistického socialismu, v němž se pokusil omezit moc nejbohatších vrstev. Preferované dělnictvo, které mělo tvořit ideologickou oporu režimu, se mělo stát protiváhou těch, kteří duceho zradili – monarchie, armády a buržoazie.

V říjnu 1943 nechal Mussolini členy Velké fašistické rady, kteří mu o tři měsíce dříve vyslovili nedůvěru, postavit před mimořádný soud a v lednu následujícího roku popravit. Jedním z nich byl i čtyřiačtyřicetiletý ministr zahraničí Itálie Galeazzo Ciano, Mussoliniho zeť, manžel jeho dcery Eddy, která poté uprchla s dětmi do Švýcarska. Až do posledních dní svého pobytu v Itálii prosila otce, „aby se sešel s Galeazzem. Pro své chování má naprosto jasné vysvětlení, řekla. Mussolini odmítl zete přijmout... Ale po čase mu to přišlo líto a řekl, že za pár dní

může Galeazzovi udělit kratší rozhovor.“ (s. 223) Ve skutečnosti však Mussolini na Ciana zanevřel již dávno a ušetřit ho nemínil.

Závěrečné dějství života fašistického vůdce se začalo odvíjet 25. dubna 1945, kdy selhaly přímé rozhovory mezi Benitem Mussolinim a představitelem Výborů národního osvobození, jež zprostředkoval kardinál Alfredo Ildefonso Schuster v arcibiskupském paláci v Miláně. Mussolini stále odmítal bezpodmínečnou kapitulaci Italské sociální republiky, politickou nepružností však nezachránil ani tento režim, ani svůj život. Když se pokoušel s německými vojenskými jednotkami na konci dubna 1945 opustit bombardovaný Milán a uprchnout do Švýcarska, byl se svou milenkou Clarou Petacciovou zatčen partyzány a 28. dubna u jezera Como v severní Itálii popraven. Jejich mrtvá těla byla o den později vystavena na čerpací stanici v Miláně.

Značnou pozornost věnuje Christopher Hibbert ve třetí části právě této ženě, která byla o devětadvacet let mladší než Mussolini a rozhodla se spojit s ním poslední dny svého života. Diktátorskou milenkou byla od roku 1932 a „zpříjemňovala“ mu život i během Italské sociální republiky, kdy se s ním přes odpor manželky Rachele denně setkávala. Clara byla podle autora „velkorysá, ale také hysterická, ješitná, posedle sentimentální a úplně hloupá. Její oddanost Mussolinimu byla naprostá i dojemná.“ (s. 68) Jen pro zajímavost, její otec Francesco Saverio Petacci se později stal osobním lékařem papeže Pia XII.

Hibbertova biografie je napsána čtivým a svižným jazykem. Autor kromě samotné Mussoliniho kariéry a italské politiky dokáže sledovat rovněž hospodářské, sociální, náboženské, vojenské a kulturní souvislosti vyprávěného příběhu. V teoretizování a politologických, sociologických či filozofujících úvahách si však nelibuje, popisné pasáže věnuje především osobnosti italského vůdce. Ve svých soudech je věcný, odměřený, nepodléhá patosu ani sympatiím či antipatiím. Benita Mussoliniho líčí jako velikašského a oportunního státníka, který nedokázal zastavit úpadek své moci, s tím jak se prodlužovala stále méně populární a neúspěšnější válka, do níž Itálie na jaře 1940 jeho vinou zabředla. Jeho osobnost prokresluje s mimořádnou citlivostí a empatií, zobrazuje ji v zrcadle osobních, přátelských i mileneckých sítí a limitů, které jeho jednání omezovaly a determinovaly. Hibbertův *Mussolini* je celkově přesvědčivý, přestože nemohl vstřebat posuny italské, respektive evropské historiografie za několik posledních desítek let. Knihu tak lze doporučit jak odborníkům, tak laickým zájemcům o historii, kteří v ní naleznou rozhodně více než jen suchý příběh duceho a Itálie v jeho éře.

Abstract

The book Mussolini: Vzestup a pád duceho by the extremely prolific and widely read British historian Christopher Hibbert is a translation of the English original, Mussolini: The Rise and Fall of Il Duce (London, Longman 1962). The reviewer points out that, although the book does not consider more recent historical research, it has hardly aged in the sixty years since its first publication and it is one of the most accomplished biographies of Benito Mussolini (1883–1945). It comprehensively discusses the Italian fascist dictator's career and places it in a broader historical context. While it concentrates mainly on the last three years of his life, it is written in a fresh, attractive style. In his judgements, Hibbert sticks to matter-of-factness and does not succumb to pathos, sympathy or antipathy. He portrays the Duce as a grandiose and opportunistic politician who was increasingly dependent on the Third Reich and paints his portrait with extraordinary sensitivity and empathy.

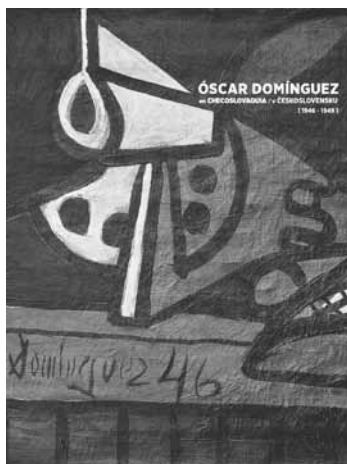
Keywords / Klíčová slova:

Benito Mussolini; Italy; fascism; Second World War; Italian Social Republic
Benito Mussolini; Itálie; fašismus; druhá světová válka; Italská sociální republika

Óscar „Býčí hlava“ mezi Afrikou, Paříží a Olomoucí

Hana Bortlová-Vondráková

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.



ŠTĚPÁNEK, Pavel – HERNÁNDEZ GUTIÉRREZ, Isidro (eds.):
Óscar Domínguez en Checoslovaquia / v Československu 1946–1949.

Překlady Renata Linertová, Pavel Štěpánek a Marcela Tosal.
Tenerife, Tenerife Espacio de las Artes 2020, 304 strany,
ISBN 978-84-944395-1-3.

Kanárské ostrovy se mezi českými turisty dlouhodobě těší značné oblibě, nepochybně i díky příznivému klimatu – na souostroví, geograficky náležející už k Africe, lze zavítat v kterémkoli ročním období. Patrně jen málokterý návštěvník si je však vědom zajímavého spojení tohoto ostrova s někdejší Československem v osobě jednoho z nejpozoruhodnějších představitelů španělského surrealismu Óscara Domíngueze. Jakkoli jeho jméno v poválečném Československu silně rezonovalo, dnes je spíše zapomenutou postavou – heslo mu nevěnuje ani česká Wikipedie. Nutno ovšem dodat, že Óscar Domínguez nezní povědomě ani mnohým (jinak kulturně založeným) Španělům.

To však může změnit předloni vydaná monografie českého historika umění Pavla Štěpánka, emeritního profesora Katedry dějin umění Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, a kurátora muzea Tenerife Espacio de las

Artes (TEA) Isidra Hernández de Gutiérreze.¹ Třebaže je zaměřena na roky, kdy Domínguez navštěvoval Československo (1946–1949) a vytvořil zde sérii osobitých obrazů, připomíná a kontextualizuje celý život tohoto živelného, charismatického tvůrce.

Óscar Domínguez (1906–1957), rodák z Tenerife a současník básníků Federika Garcíi Lorky, Rafaela Albertiho a dalších členů takzvané Generace 27, odešel v roce 1928 do Francie, kam Óscarův otec – obchodník s ovocem a zeleninou – vyvážel tropické plody. Mladík měl v Paříži dohlížet na rodinné obchody, preferoval však prostředí nočních kabaretů a ve dne zase raději maloval, než obchodoval. Záhy se sblížil s André Bretonem a Paulem Éluardem, významně jej ovlivnil Pablo Picasso. V roce 1934 se připojil k pařížské surrealistické skupině a účastnil se poté jejích kolektivních výstav, hned v květnu příštího roku pomohl uspořádat v Tenerife 1. mezinárodní výstavu surrealismu. Již v pětadvaceti letech namaloval svůj nezaměnitelný autoportrét s deformovanými pažemi a podřezanými žilami. Vedla jej předtucha? O dvacet sedm let později se rozhodne, že svůj nepokojný život sám ukončí – přesně tímto způsobem.

Textovou část dvojjazyčné monografie tvoří šest studií od čtyř autorů. Autorem většiny textů, které čtenářům přibližují Domínguezovo „československé“ období a recepci jeho díla českou poválečnou uměleckou kritikou, je Pavel Štěpánek, historik umění s celoživotním zájmem o artefakty hispánského světa. Za úvodem z jeho pera následují kapitoly „Život a dílo Domíngueze v Praze a Olomouci“ (česky s. 207–211), Óscar Domínguez na Slovensku“ (s. 212–224) a „Odezvy umělecké kritiky Domíngueze v Československu“ (s. 225–235). Do monografie dále přispěli Domínguezovi rodáci z Kanárských ostrovů, kunsthistorici Isidro Hernández Gutiérrez, Fernando Castro Borrego a María Isabel Navarro Segura.

Takřka celá první polovina knihy je logicky věnována prostoru a kontextu, do něhož Domínguez vstupuje: Československo roku 1946, pražský Mánes a jedna z největších a nejvýznamnějších zahraničních poválečných výstav „Umění republikánského Španělska: Umělci pařížské školy“. A navíc mimořádně příznivá atmosféra zájmu, kterému se levicoví Španělé u nás rok po válce těší... Výstavy se zúčastnilo devatenáct „pařížských“ Španělů, vedle Domíngueze několika pracemi sám Picasso a dál například Joaquín Peinado, který v Paříži spolupracoval s Picassem a filmovým režisérem Luisem Buñuelem, nebo Katalánc Antoni Clavé, jenž bojoval ve španělské občanské válce a pracoval jako kreslíř

¹ Recenzovaná monografie je zároveň (dodatečně vydaným) katalogem k výstavě „Óscar Domínguez en Checoslovaquia“, uspořádané v tomto kulturním prostoru od října 2016 do května 2017.

pro republikánskou vládu.² Pokud jde o Domíngueze, v Mánesu vzbudil velkou pozornost nejen kvůli počtu vystavených děl (dvanáct), ale také díky své charismatické osobnosti a originalitě.

Jak ale upozorňují autoři publikace, v roce 1946 nešlo o první kontakt Domíngueze s Československem. Podle Štěpánka byl Domínguez v Praze známý už před válkou díky Bretonovi, který fungoval jako hlavní článek a *spiritus agens* avantgardní umělecké výměny na ose Praha–Paříž, prostřednictvím Domíngueze prodloužené až na Kanárské ostrovy. V roce 1936 o něm například informovala revue *Surrealismus*, redigovaná Vítězslavem Nezvalem, a přinesla i reprodukci jeho obrazu (s. 226). Kanárijský malíř slavil mimo jiné úspěchy s „automatickou“ technikou dekalků (otisků, v nichž hraje roli náhoda), kterou si oblíbil nejen pařížští surrealisté, ale silný dojem udělá i na Nezvala (s. 227), jenž dekalky doprovodí svoji básnickou sbírku *Absolutní hrobař* (1937).

Po výstavě v Mánesu Domínguez navštívil Československo ještě dvakrát. Bydlel a maloval v ateliérech, které mu půjčovali čeští přátelé a známí, zejména olomoucký rodák, sochař Jaromír Šolc (1911–1987). Přátelské vztahy pojily oba muže ještě z dob Šolcových studií v Paříži. V roce 1947 Šolc pomohl Domínguezovi zorganizovat individuální výstavu v olomouckém Domě umění. Poslední výstava Kanárijce v Československu se konala od ledna do března 1949 v Bratislavě, ta už ale s sebou nesla určitá omezení (byla ukončena dříve) a jasné signály, že moderní umění začíná ve středoevropské lidové demokracii ztrácet půdu pod nohama. Nejpozději v témž roce (spíše dříve) také ustaly návštěvy československých umělců v Kanárijské pařížském ateliéru, kde byli před nástupem komunismu a zavřením hranic častými hosty.

Nakolik byl Domínguezův pobyt v Československu druhé poloviny čtyřicátých let plodný, čtenář pochopí z přílohy řazené na konci knihy (autorem je rovněž Pavel Štěpánek), která obsahuje přehled všech jeho známých děl pocházejících z českých a slovenských sbírek – jedná se o téměř čtvrtinu veškeré tvorby! Velká část z nich se přitom dodnes nachází v Národní galerii Praha, Moravské galerii v Brně, v Galerii výtvarného umění v Ostravě nebo v Muzeu umění v Olomouci.

Studie Isidra Hernándeze Gutiérreze „Óscar Domínguez, Hlava býka“ (česky s. 236–242) o motivu býka v umělcově tvorbě (odtud přezdívka „Býčí hlava“)

² Výstava v Mánesu trvala od 30. ledna do 23. února 1946 a zaznamenává ji útlý katalog, který připravil malíř Vojtěch Tittelbach: *Umění republikánského Španělska: Umělci pařížské školy*. Praha, S.V.U. Mánes 1946. Poté se výstava v březnu přesunula do brněnského Domu umění a dokumentuje ji opět tenký katalog: *Umění republikánského Španělska: Umělci pařížské školy. Druhá výstava Bloku. Dům umění, Brno od 23. března do 14. dubna 1946*. [Brno,] Blok výtvarných umělců země Moravskoslezské 1946. Jako autoři textů jsou uvedeni Frédéric Delanglade a Jean Cassou, jako editoři Antonín Jero a Paul Éluard.

je nejen fundovaně napsaná a čtenářsky poutavá, ale podněcuje i další otázky. Jakkoli byl Domínguez podle autora býky a tauromachií fascinován už od poloviny třicátých let, bylo to právě v „československém“ období, kdy jeho obsese býky, minotaury a (mino)tauromachií údajně kulminovala (s. 96), podobně jako zaujetí pro revolver, další malířem hojně znázorňovaný předmět. Tyto motivy podle Hernándezze svědčí o umělcově přitažlivosti k předmětům na půl cesty mezi životem a smrtí (s. 108). Spatřuje autor vedle zřejmých (psychických, psychologických) i nějaké společenské a politické souvislosti v tom, že tato obsese kulminuje právě v československém Domínguezově období? To se bohužel nedovídáme. Mnohoznačný symbol býka se přitom vyskytoval v evropském výtvarném umění ovlivněném avantgardou stále naléhavěji ve druhé polovině třicátých let, kdy se nad kontinentem stahovala hrozba fašismu a války, jak dokládá nejen slavná Picassova *Guernica*, ale také třeba stěžejní obrazový cyklus Emila Filly *Boje a zápasy*.

Kapitola Maríí Isabel Navarrové „Praha u vzniku projektu *Gaceta de arte*“ (česky s. 252–271) podle mě osloví zejména ty španělské čtenáře, kteří se zajímají o středoevropské meziválečné umění. Autorka je provede počátky české moderny, objasní její napojení na Paříž, ale ozřejmí i genezi Spolku výtvarných umělců Mánes, okolnosti vzniku Devětsilu a Osvobozeného divadla – a činí tak s obdivuhodnou pečlivostí. Vytkla bych jí snad jen poněkud pokulhávající paralelu mezi „vlastenectvím nového typu, jež se zrodilo v prvorepublikovém Československu“, a „situací ve Španělsku dvacátých a třicátých let“ (s. 148–149); není mi jasné, z čeho autorka na tuto podobnost usuzuje.

Druhý příběh, který Navarrová vypráví, je fascinující pro změnu spíš pro české čtenáře – jde o příběh Eduarda Westerdahla (1902–1983), malíře, kritika a spisovatele, člena surrealistického hnutí (civilním povoláním ovšem bankovního úředníka), jenž vešel ve Španělsku ve známost zejména jako zakladatel umělecké revue *Gaceta de arte*. Jakkoli existence časopisu neměla dlouhého trvání (zanikl s vypuknutím španělské občanské války a jeho představitelé se stali oběťmi tvrdé perzekuce), ve své době se *Gaceta* zařadila mezi nejvýznamnější evropské časopisy o umění a kultuře. A právě okolnosti vzniku revue, jak je Navarrová analyzuje, mohou být pro české zájemce mimořádně zajímavé. Westerdahl totiž v roce 1931 podnikl několikaměsíční cestu po Holandsku, Německu a – Československu. Cestoval s časopisem *Bauhaus* v kapse místo průvodce, v úžasu zkoumal ještě novotou zářící funkcionalistické stavby („V Praze jsem zažil architektonické zjevení“, s. 163) a doslova propadl kouzlu Krásné jizby, prodejny děl užitého umění, kde se kladl maximální důraz na spojení funkčnosti a moderního designu. Navarrová dokládá, nakolik klíčové byly tyto (a další) Westerdahlovy zkušenosti a dojmy z cest po Československu pro vznik *Gacety* o rok později (1932). Svůj výklad navíc sympaticky rozšiřuje i o projekty, které

nakonec realizovány nebyly: například Westerdahlův nápad učinit z Tenerife centrum distribuce špičkových designových výrobků z českých a německých řemeslných dílen a skrze tyto „výrobky pro domácnost a interiéry prezentovat nejvyšší estetické hodnoty současnosti“ (s. 163). Škoda! – I tak jde o pozoruhodnou kapitolu z dějin kulturního propojení dvou geograficky, historicky i mentálně vzdálených teritorií.

V posledním textu se Fernando Castro Borrego věnuje mimo jiné humoru v Domínguezově díle. Kapitola lákavě nazvaná „Mísa s ovocem, jedlík ovoce: Humor a proměna v díle Óscara Domíngueze“ (česky s. 243–251) je však psaná intelektuálně vysoce náročným až (mně osobně) nesrozumitelným jazykem. (Že se při její četbě čtenář ani nezasměje, bych autorovi odpustila, už jen vzhledem k tomu, že Domínguezův humor byl podobně jako u dalších surrealistů laděný spíše do černa.)

Autorům knihy se dle mého názoru podařily dvě věci: ozřejmit význam Československa pro dílo malíře Óscara Domíngueze a přinést množství nových a mimořádně zajímavých informací o uměleckých vztazích mezi oběma zeměmi vůbec.

Mimořádná kvalitou i rozsahem je obrazová složka publikace. Upřímně obdivuji pečlivost a péli, které za jejím sestavením nepochybně stály. Vedle nejslavnějších Domínguezových pláten přináší reprodukce jeho méně známých obrazů ze soukromých sbírek v Bratislavě či Londýně. V knize nalezneme také řadu fotografií Václava Chocholy. Zachycují nejen atmosféru autentického nadšení panujícího kolem výstavy v Mánesu v roce 1946, ale také návštěvu Eduarda Westerdahla v normalizačním Československu o třicet let později. Snad ještě více upoutají snímky Oldřicha Šimáčka (v tehdejší době rovněž malíře, později dlouholetého předního scénografa Národního divadla), který zachytil Domíngueze ve spontánní interakci s českými přáteli a umělci, převážně z okolí zmiňovaného Jaromíra Šolce v Olomouci.

Publikaci musím vytknout jedinou, zato bohužel dost zásadní věc. České překlady španělských studií – přesněji řečeno studií, jejichž autoři jsou zmínění kanárští kunsthistorici – jsou jedním slovem příšerné. (Tato výtka se netýká studií Pavla Štěpánka, který na českou verzi svých textů nepochybně dohlédl sám a kvalitu španělského překladu si dokázal ohlídat.) Z tiráže jednoznačně nevyplývá, kdo španělské texty do češtiny překládal (jsou zde uvedena celkem tři různá jména), místy to však působí dojmem, že výsledek je „dílem“ Google překladače. Některé pasáže jednoduše vůbec nedávají smysl – lze se jen domýšlet, co chtěl(a) překladatel(ka) sdělit větou typu: „Tato řada rozkládacích figur v neustálé transformaci slouží Domínguezovi vyzkoušet si různé možnosti pohybů postav“ (s. 238) nebo „Westerdahl našel mnohé paralely ohledně situace země, profesního složení české avantgardní skupiny a osobních okolností jejich

členů, které osvětlují vliv, který měl dvoutýdenní pobyt rozdělený mezi města Brno, Bratislava a nakonec Praha na plánovaný projekt na Tenerife“ (s. 252). Český text je plný překlepů a pravopisných chyb. Špatný překlad a chyby dráždí nejvíce u obrazových reprodukcí („Minotaur hlava“, s. 92; „Tipografie“, s. 165; „Složení s ženou“, s. 262). Opravdu se vydavateli výpravné a jistě nákladné publikace vyplatilo šetřit na redakci českých textů?

Kniha vyšla na ekologickém FSC papíře. To je jednak úctyhodný ekologický počin, jednak výsledek názorně popírá přežitý (ovšem leckde ještě vládnoucí) předsudek o nevhodnosti takového papíru pro náročnější knižní produkci. Kvalitě reprodukováných fotografií, barvám a publikaci jako takové to ani v nejmenším neubírá na kráse, právě naopak. Papír je tlustší, s mírně drsnou texturou. Knihou se velmi příjemně listuje – třeba právě na pláži! Pro ty, kdo raději „scrollují“ (jakkoli je to právě u této knihy těžko představitelné), je publikace volně ke stažení na webových stránkách Katedry dějin umění Filozofické fakulty Univerzity Palackého.³

Abstract

The parallel bilingual Spanish-Czech publication Óscar Domínguez en Checoslovaquia / v Československu 1946–1949 edited by Pavel Štěpánek and Isidro Hernández Gutiérrez also served as the catalogue for the exhibition of the same name which was held at the Tenerife Espacio de las Artes (TEA) museum from October 2016 to May 2017. The Spanish painter Óscar Domínguez (1906–1957) was born in the capital of the Canary Islands and joined the international surrealist movement in Paris. He visited Czechoslovakia from 1946 to 1949, where he participated in several exhibitions and socialized with Czech and Slovak artists. A large number of his works date from this period and are now in the possession of several prominent Czech galleries (an inventory of these is included in the book). The reviewer presents six studies by four authors that map the Czechoslovak contacts and stays of the Canarian painter, some of the essential themes of his work and the unknown aspects of the relationship between the Czechoslovak and Spanish avant-garde between the wars. In her opinion, the authors succeed in clarifying the importance of Czechoslovakia for Domínguez's work and bring to light new and extremely interesting information about the artistic relations between the two countries. She finds the rich pictorial and photographic appendix admirable, albeit weakened by the extremely poor Czech translation.

³ Dostupné online z: <https://dejinyumeni.upol.cz/veda-a-vyzkum/publikace/#c52191>.

Keywords / Klíčová slova:

Óscar Domínguez; Czechoslovakia; Spain; Spanish art; surrealism; avant-garde; art exhibitions; Czechoslovak-Spanish relations

Óscar Domínguez; Československo; Španělsko; španělské umění; surrealismus; avantgarda; umělecké výstavy; československo-španělské vztahy